

Amartya Sen's Perspective and Critique of the Fourfold Neglect in Adam Smith's Works

Mahboubeh Vahabi¹ , Mahmoud Motavasseli²

1. Assistant Professor, Faculty of Entrepreneurship, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author).

vahabi.m@ut.ac.ir

2. Professor, Department of Economics, University of Tehran, Tehran, Iran.

motavaselim@ut.ac.ir

Received: 2025/02/03; Accepted 2025/07/01

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Adam Smith, recognized as the founder of the classical school of economics, is known for his two major works: *The Wealth of Nations* (1776) and *The Theory of Moral Sentiments* (1759). However, in the history of economic thought, Smith has primarily been identified with the former, while the latter—containing profound philosophical, psychological, legal, and ethical teachings—has been largely neglected. Concepts such as empathy (*hamdalī*) and altruism (*nū' dūstī*), which could serve as the foundation for human behavior and motivation, have effectively been excluded from conventional economic analysis. In contrast, notions such as “self-interest” (*naf-i shakhshī*) and “self-love” (*hubb-i nafs*) have contributed to the degradation of human identity and the disregard for ethical values.

In his introduction to the classic edition of *The Theory of Moral Sentiments*, Amartya Sen raises four fundamental themes—rationality (*'aqlāniyyat*), the plurality and diversity of human motives (*takthur wa chandgānigī-yi angīzishhā-yi basharī*), the relationship

between institutions and the free market, and the strong link between ethics and economics—in order to demonstrate that the systematic unity (waḥdat-i sīstimātīk) governing Smith’s two works is consistent. Sen argues that the perceived tension between the two books stems from researchers’ inattention to the philosophical and ethical foundations set out in *The Theory of Moral Sentiments*.

The primary objective of this article is, first, to explain Sen’s perspective on the fourfold neglect of Smith’s works and, second, to critique and analyze that perspective based on Smith’s original texts and the intellectual and social context of his time. The article seeks to answer the fundamental question of whether there is truly a systematic unity between Smith’s two works, or whether the contrast between the “empathetic man” (insān-i hamdil) of *The Theory of Moral Sentiments* and the “selfish man” (insān-i khwudkhwāh) of *The Wealth of Nations* has deeper roots in Smith’s intellectual development or in a substantive difference between the domains of the two works. Furthermore, the article addresses the claim that the greatest methodological error (khaṭā-yi mitudūlūzhīk) in various economic schools—from classical and neoclassical to Austrian, historical, institutional, and Marxist economics—arises from incorrect assumptions about human nature and essence.

Method: This research is a theoretical and analytical interpretive study that adopts a philosophical methodological approach to re examine and critique the ideas of Adam Smith and Amartya Sen’s interpretation of them. The data collection method is based on documentary and library research of primary and secondary sources.

- Primary sources: Smith’s two main works (*The Wealth of Nations* and *The Theory of Moral Sentiments*) and Sen’s introduction to the Penguin Classics edition of the latter.
- Secondary sources: The works of prominent Smith scholars such as Göçmen and Butler, as well as writings of institutional economists such as Commons and Mitchell, and philosophers such as Goulet.

Method of analysis: The analysis combines:

- An interpretive-hermeneutic approach (rawish-i tafsrī-hermenūtīkī) to understanding Smith’s original intent from his texts.
- An internal critique method (rawish-i naqd-i darūnī) to assess the consistency or inconsistency of the ideas presented in the two books.
- Contextual analysis (taḥlīl-i zamīnihī) to understand the influence of the social, political, and economic conditions of eighteenth century England on the formation of Smith’s thought.

Results: The findings show that Sen successfully demonstrates that Smith never abandoned the ideas set forth in *The Theory of Moral Sentiments*. Six editions of this book were published between 1759 and 1790 (the year of Smith’s death), and the final editions appeared after the publication of *The Wealth of Nations* (1776). This historical fact confirms that Smith consistently remained committed to moral foundations, sympathy, and the impartial spectator (nāẓir-i biṭaraf) as the theoretical framework for his economic analyses.

Regarding the concept of “self love,” the article shows that Smith used this concept only to explain the motive for exchange in the market, not as a universal foundation for all human actions. In *The Wealth of Nations*, Smith explicitly states: “It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker that we expect our dinner, but from their regard to their own interest.” At the same time, in *The Theory of Moral Sentiments*, he highlights the role of “humanity, justice, fairness, and public spirit” as the most useful qualities in social interactions.

Another important finding is that Smith was not only an advocate of unconditional free markets, but also explicitly defended the necessity of “market including” interventions (mudākhilihā-yi dirbarandih-i bāzār) in the form of public services such as free education, poverty relief, and support for workers. He distinguished “projectors” (dallālāh wa sifihbāzān) (speculators and rent seekers) from genuine innovators and described complete reliance on an unregulated market as disastrous.

At the level of political philosophy, the distinction between Smith’s “impartial spectator” (which has an open, transnational scope) and John Rawls’s “social system” approach (limited to the borders of a single state) is identified as one of Smith’s important innovations. This distinction enables Smith to critique issues such as British colonialism in India, famines, and structural injustices, free from the constraints of national contracts (qarārdādhā-yi millī).

Despite accepting Sen’s defense of the systematic unity of Smith’s two works, the article offers serious criticisms of this view:

1. Smith was deeply influenced by the empiricist movement and the ideas of Hutcheson and Hume, and his inductive method prioritized the description of “what is” (ānchih hast) over the prescription of “what ought to be” (ānchih bāyad bāshad).
2. Smith thought within the framework of Britain’s class based and colonial society; his

presuppositions included the acceptance of domination, colonialism, and structural inequalities. He devised a recipe for the advancement of British industry and commerce, not a universal theory of justice.

A more fundamental critique is that, despite Smith's emphasis on sympathy and the impartial spectator, he placed instrumental reason at the service of Bentham's doctrines of "pleasure and pain" (*lidhdhat va dard*), thereby laying fragile foundations for conventional economics. Ethics—the primary principles embedded in human beings since the beginning of creation—was consigned to oblivion, and this constitutes the greatest methodological error in subsequent economic schools.

Discussion and Conclusion: Finally, the article concludes that it is essential to distinguish between "is" and "ought" (*tamīz-i hast wa bāyad*) in Smith's works: *The Wealth of Nations* expresses the realities of the sensible world and the domination of the capitalist system, while *The Theory of Moral Sentiments* articulates ideals arising from human nature and conscience. Ignoring this duality and reducing Smith to a theorist of rational selfishness has led both to a misunderstanding of his works and to the decay of ethical values in conventional economics. Returning to an integrated and contextual reading of Smith's thought is an undeniable necessity, especially for countries that uphold divine values and an awakened human conscience.

Keywords: Adam Smith, Amartya Sen, Moral Sentiments (*Iḥsāsāt-I Akhlāqī*), Sympathy (*Hamdalī*), Self-Interest (*Naf-I Shakhṣī*), Impartial Spectator (*Nāẓir-I Bīṭaraf*).

Cite this article: Vahabi, Mahboubeh, and Motavasseli, Mahmoud (2026). Amartya Sen's Perspective and Critique of the Fourfold Neglect in Adam Smith's Works. *Journal of Humanities Methodology*, 32(126): 41-92.

دیدگاه آمارتیاسن و نقد و تحلیل غفلت‌های چهارگانه از آثار آدام اسمیت

محبوبه وهابی^۱ ، محمود متوسلی^۲

۱. استادیار، دانشکده کارآفرینی دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

vahabi.m@ut.ac.ir

۲. استاد، اقتصاد، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

motavaselim@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۰

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: آدام اسمیت به‌عنوان بنیان‌گذار مکتب کلاسیک اقتصادی، با دو اثر اصلی «ثروت ملل» (۱۷۷۶) و «نظریه احساسات اخلاقی» (۱۷۵۹) شناخته می‌شود. با وجود این، در تاریخ تفکر اقتصادی، اسمیت عمدتاً با کتاب نخست شناسایی شده و اثر دوم که حاوی آموزه‌های عمیق فلسفی، روان‌شناختی، حقوقی و اخلاقی است، به‌طور گسترده‌ای مورد غفلت قرار گرفته است. مفاهیمی مانند همدلی و نوع‌دوستی که می‌توانستند پایه و اساس رفتارها و انگیزش‌های انسانی قرار گیرند، عملاً در تحلیل‌های اقتصادی مرسوم به کار گرفته نشده‌اند. در مقابل، مفاهیمی مانند «نفع شخصی» و «حب نفس» به تخریب هویت بشری و نادیده گرفتن ارزش‌های اخلاقی انجامیده‌اند. آمارتیاسن در مقدمه‌ای که بر نسخه کلاسیک «نظریه احساسات اخلاقی» نگاشته است، با طرح چهار مبحث اساسی - عقلانیت، تکثر و چندگانگی انگیزه‌های بشری، ارتباط نهادها و بازار آزاد،

و پیوند مستحکم علم اخلاق و اقتصاد- درصدد است نشان دهد که کلیت سیستماتیک حاکم بر دو اثر اسمیت یکسان است. وی برداشت‌های موجود از تضاد میان این دو کتاب را ناشی از کم‌توجهی پژوهشگران به بنیان‌های فلسفی و اخلاقی مطرح‌شده در احساسات اخلاقی می‌داند.

هدف اصلی این مقاله، نخست، تبیین دیدگاه آمارتیاسن درخصوص غفلت‌های چهارگانه از آثار اسمیت و سپس نقد و تحلیل این دیدگاه براساس متن اصلی آثار اسمیت و نیز زمینه‌های فکری و اجتماعی حاکم بر دوره نگارش آنهاست. مقاله درصدد پاسخ به این پرسش اساسی است که آیا واقعاً میان دو اثر اسمیت وحدت سیستماتیک برقرار است یا آنکه تضاد میان «انسان همدل» در احساسات اخلاقی و «انسان خودخواه» در ثروت ملل ریشه‌ای عمیق‌تر در تحول فکری اسمیت یا تفاوت ماهوی در قلمرو این دو اثر دارد. همچنین، مقاله به این مسئله می‌پردازد که بزرگ‌ترین خطای متدولوژیک در مکاتب اقتصادی مختلف از کلاسیک و نئوکلاسیک گرفته تا اتریش، تاریخی، نهادی و مارکسیسم، ناشی از پیش‌فرض‌های ناصحیح درباره ماهیت و سرشت انسانی است. این پژوهش از نوع تحقیقات نظری و تحلیلی-تفسیری است که با رویکردی فلسفی-متدولوژیک به بازخوانی و نقد آرای آدم اسمیت و تفسیر آمارتیاسن از آنها می‌پردازد. روش گردآوری داده‌ها مبتنی بر مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای منابع دست اول و دوم است. منابع دست اول شامل دو کتاب اصلی اسمیت («ثروت ملل» و «نظریه احساسات اخلاقی») و مقدمه آمارتیاسن بر نسخه پنگوئن کتاب اخیر است. منابع دست دوم نیز شامل آثار مفسران برجسته اسمیت مانند گوچمن، باتلر، و نیز نوشته‌های اقتصاددانان نهادی چون کامونز و میچل و فیلسوفانی مانند گولت می‌شود.

روش تحلیل در این مقاله، ترکیبی از روش تفسیری-هرمنوتیکی برای فهم مقصود اصلی اسمیت از متن آثارش و روش نقد درونی برای ارزیابی سازگاری یا ناسازگاری آراء مطرح‌شده در دو کتاب است. همچنین، از روش تحلیل زمینه‌ای^۱ برای درک تأثیر شرایط اجتماعی، سیاسی و اقتصادی انگلستان در قرن هجدهم بر شکل‌گیری اندیشه‌های اسمیت استفاده شده است.

در بخش نخست مقاله، دیدگاه آمارتیاسن به‌صورت نظام‌مند ذیل چهار محور اصلی (عقلانیت، تکثر انگیزه‌ها، نهادها و بازار، و پیوند اخلاق و اقتصاد) بازخوانی و تلخیص شده است. در بخش دوم، ضمن نقد این دیدگاه، مفاهیم کلیدی «همدلی» و «حب نفس» در نسبت با یکدیگر و نیز نسبت

«احساسات اخلاقی» و «ثروت ملل» با توجه به پنج وجه فلسفی، روان‌شناختی، متدولوژیک، حقوقی و اخلاقی بررسی شده‌اند. همچنین، تمایز میان رویکرد «ناظر بی‌طرف» در اسمیت و رویکرد «قرارداد اجتماعی» در نظریه عدالت جان رالز، به‌عنوان یکی از نقاط افتراق اساسی میان اسمیت و فلسفه سیاسی معاصر تحلیل شده است.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که آمارتیا سن با موفقیت نشان داده است که اسمیت هرگز نظریات طرح‌شده در احساسات اخلاقی را کنار نگذاشته است. شش ویرایش از این کتاب در بازه زمانی ۱۷۵۹ تا ۱۷۹۰ (سال مرگ اسمیت) منتشر شده و ویرایش‌های پایانی پس از انتشار ثروت ملل (۱۷۷۶) صورت گرفته‌اند. این واقعیت تاریخی تأکید می‌کند که اسمیت همواره به مبانی اخلاقی، همدلی و ناظر بی‌طرف به‌عنوان چهارچوب نظری تحلیل‌های اقتصادی خود پایبند بوده است.

درخصوص مفهوم «حب نفس»، مقاله نشان می‌دهد که اسمیت این مفهوم را صرفاً برای توجیه انگیزه دادوستد در بازار به کار برده است، نه به‌عنوان بنیان فراگیر همه کنش‌های انسانی. اسمیت در ثروت ملل تصریح می‌کند که «ما توقع نداریم قصابان، آجوفروشان یا نانوایان از سر نیک‌خواهی‌شان خوراک ما را فراهم آورند، بلکه توجه آنان به نفع شخصی خودشان است». اما در همان حال، او در احساسات اخلاقی نقش «انسانیت، عدل و انصاف و روحیه جمعی» را به‌عنوان مفیدترین خصلت‌ها در تعاملات اجتماعی برجسته می‌کند.

نتیجه مهم دیگر آن است که اسمیت نه تنها مدافع بازار آزاد بی‌قیدوشرط نبوده، بلکه به‌صراحت از ضرورت مداخلات «دربدارنده بازار» در قالب خدمات عمومی مانند آموزش رایگان، فقرزدایی و حمایت از کارگران دفاع کرده است. او «دلالت‌ها و سفته‌بازان»^۱ را از نوآوران متمایز می‌کند و اتکای کامل به بازار غیرتنظیمی را فاجعه‌بار می‌خواند.

در سطح فلسفه سیاسی، تمایز میان «ناظر بی‌طرف» اسمیت که دامنه‌ای گشوده و فراملی دارد با رویکرد «قرارداد‌گرای بسته» جان رالز، که محدود به مرزهای یک حکومت است، به‌عنوان یکی از نوآوری‌های مهم اسمیت شناسایی شده است. این تمایز به اسمیت امکان می‌دهد تا مسائلی مانند استعمار بریتانیا در هند، قحطی‌ها، و ظلم‌های ساختاری را فارغ از محدودیت‌های قراردادهای ملی نقد کند.

نوع مقاله: پژوهشی

مقاله با وجود پذیرش دفاع آمارتیاسن از وحدت سیستماتیک دو اثر اسمیت، نقدهای جدی بر این دیدگاه وارد می‌کند. نخست آنکه، اسمیت عمیقاً متأثر از نهضت تجربه‌گرایی و اندیشه هاتچسون و هیوم بوده و روش استقرایی او توصیف «آنچه هست» را بر تجویز «آنچه باید باشد» مقدم داشته است. ثانیاً، اسمیت در چهارچوب جامعه طبقاتی و استعماری بریتانیای کبیر می‌اندیشیده و پیش‌فرض‌های او شامل پذیرش سلطه، استعمار و نابرابری‌های ساختاری است. او نسخه‌ای برای اعتلای صنعت و تجارت انگلستان پیچید، نه یک نظریه جهان‌شمول عدالت.

نقد اساسی‌تر آن است که اسمیت با وجود تأکید بر همدلی و ناظر بی‌طرف، عقل استدلالی را به‌عنوان ابزاری در خدمت آموزه‌های «لذت و درد» بنامی قرار داد و چنین بنیان‌های سستی برای علم اقتصاد مرسوم پایه‌ریزی شد. اخلاق یا همان اصول اولیه نهادینه‌شده در وجود بشر از ابتدای آفرینش به فراموشی سپرده شد و این بزرگ‌ترین خطای متدولوژیک در مکاتب اقتصادی بعدی است.

در نهایت، مقاله نتیجه می‌گیرد که توجه به تفکیک «هست» و «باید» در آثار اسمیت ضروری است: ثروت ملل بیان واقعیات جهان محسوسات و سلطه نظام سرمایه‌داری است؛ درحالی‌که احساسات اخلاقی بیان آرمان‌هایی است که از فطرت و وجدان بشری برمی‌خیزد. نادیده گرفتن این دوگانگی و فروکاستن اسمیت به یک نظریه‌پرداز خودخواهی عقلایی، هم به درک نادرست از آثار او انجامیده و هم به انحطاط ارزش‌های اخلاقی در علم اقتصاد مرسوم دامن زده است. بازگشت به خوانش یکپارچه و زمینه‌مند از اندیشه اسمیت، به‌ویژه برای کشورهای با ارزش‌های الهی و وجدان بیدار بشری، ضرورتی انکارناپذیر است.

واژگان کلیدی: آدام اسمیت، آمارتیاسن، احساسات اخلاقی، همدلی، نفع شخصی، ناظر بی‌طرف.

استناد: وهابی، محبوبه، و متوسلی، محمود (۱۴۰۵). دیدگاه آمارتیاسن و نقد و تحلیل غفلت‌های چهارگانه از آثار آدام اسمیت. مجله روش‌شناسی علوم انسانی ۳۲(۱۲۶): ۴۱-۹۲.

مقدمه تفصیلی^۱

مستند به دو مقاله‌ای که در آن به بررسی سیر تطور مکاتب اقتصادی پرداخته شد،^۲ آدام اسمیت، پایه‌گذار نخستین مکتب اقتصادی (مکتب کلاسیک ارتدکس)، دارای دو اثر اصلی و ماندگار با عناوین «ثروت ملل» و «نظریه احساسات اخلاقی» است؛ اما تنها با کتاب ثروت ملل با حجمی بالغ بر هزار صفحه که در سال ۱۷۷۶ انتشار یافت، شناخته می‌شود و کمتر اقتصاددانی به اثر مهم دیگر وی یعنی نظریه احساسات اخلاقی با بیش از شش بار ویرایش و انجام تغییرات اساسی، توجه نموده است. البته بنا به گفته باتلر (۲۰۱۱)، ادراک مفاهیم طرح‌شده در ثروت ملل کار آسانی نیست؛ زیرا نگرانی با سبک بسیار پیچیده و همراه با مثال‌های قرن هجدهمی است. اما به هر ترتیب به گمان وی، نقش اثرگذاری آن در علم اقتصاد، همچون نقش نیوتن در فیزیک و یا داروین در زیست‌شناسی است.

چنانچه از یک منظر به بن‌مایه فکری آموزه‌های اقتصادی رواج یافته در اقتصاد مرسوم به‌ویژه دروس تعلیمی در اقتصاد خرد بنگریم، با مفاهیمی مانند «نفع شخصی»،^۳ «حب نفس» و حتی «خودخواهی» مواجهیم که به تبع آن نگرش‌های کلان اقتصادی برآمده از آن نیز بنا به گفته کامونز در کتاب «اقتصاد کنش جمعی»،^۴ فاقد آموزه‌های اخلاقی و در راستای تخریب هویت بشری است؛ اما اینکه چرا اثر دوم اسمیت یعنی نظریه احساسات اخلاقی که با زیربنایی از آراء و دیدگاه‌های اندیشمندان بنام تجربه‌گرایی

۱. مقدمه تفصیلی یادشده دربردارنده جامعیتی از مقاله حاضر و مقاله دیگری با عنوان «تحلیل و نقدی بر دیدگاه آمارتیاسن و آدام اسمیت در خصوص فلسفه اخلاق و امور سیاسی با تأکید بر نظریه احساسات اخلاقی» است که هر دو این مقالات درجچه‌ای برای ورود به کتاب احساسات اخلاقی می‌باشد.

۲. دو مقاله عبارت‌اند از:

متوسلی، محمود (۱۴۰۲). سیر تطور مکاتب اقتصادی و الزام شکل‌گیری مکتبی نوین (مسئله‌شناسی و بیان شواهد تجربی). فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی، ۱۶(۳)، ۴-۳۰.

doi: 10.22059/jed.2023.367439.654285

متوسلی، محمود (۱۴۰۲). چگونگی شکل‌گیری مکتبی نوین در اقتصاد مبتنی بر جامعیت تفکر علمی. فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی، ۱۶(۴)، ۲۹-۵۸.

doi: 10.22059/jed.2023.367481.654286

3. Self-interest

۴. جهت مطالعه این کتاب به نسخه تألیف / ترجمه زیر مراجعه شود:

متوسلی، محمود، وهابی ایبانه، محبوبه (۱۴۰۱). نهادگرایی: اقتصاد کنش جمعی؛ واقع‌گرایی اقتصادی مبتنی بر بنیان‌های حقوقی. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق.

مانند هاتچسون، هیوم و غیره به رشته تحریر درآمده است و مروج آموزه‌هایی با بنیان‌های عمیق روان‌شناسی، فلسفه، حقوق و علم اخلاق است، مورد غفلت و کم‌توجهی قرار گرفته، همچنان مورد پرسش است. به‌عنوان مثال، همدردی و نوع‌دوستی با منشأیی فراذهنی و فراحسی از جمله مفاهیمی هستند که می‌تواند پایه و اساس برای رفتارها و انگیزش‌های تعامل و رفتار انسان قرار گیرد. اما چرا این مفاهیم در قضاوت، تشخیص و داوری، انتخاب و تصمیم‌گیری و سرانجام کنش و کردار انسان به کار گرفته نمی‌شود؟ چرا انسان راه فضیلت را از رذیلت، عدالت و انصاف را از ظلم و ستم جدا نمی‌نماید؟ همچنین چرا بی‌طرفی و ناظر بی‌طرف با منشأ وجدان بیدار انسانی و سرشت پاک الهی شاخص و نشانه‌ای از شخصیت و هویت انسانی قرار نمی‌گیرد؟ چرا این مفهوم یعنی بی‌طرفی به‌عنوان یک امر آرمانی در نمایش زندگی واقعی انسان بروز و ظهور نمی‌یابد تا راه را به‌سوی درک حقیقت و اجرای قانونمندی در زندگی پایه‌ریزی نماید؟

البته جستجو برای فهم حقیقت بالذات نزد فلاسفه همواره قابل مشاهده است و حتی بزرگ‌ترین ابداع و نوآوری کشورهای اروپایی در تعالی و رشد جامعه‌شان، همین خلق و کار بست بی‌طرفی در میانه مسیر حرکت به‌سوی تعالی از بازیگری تا اندیشه‌پردازی است. در همین راستا، تمامی آموزه‌های حکیمانه موجود در تئوری احساسات اخلاقی، در جهت فهم و درک حقیقت از دو منظر یکی «آنچه که هست» و دیگری «آنچه که باید باشد»، می‌باشد. در واقع، اسمیت تنها به وجود ارزش‌های اخلاقی در عرف و سنت به‌منظور رسیدن به نظم و آرامش جامعه بسنده نمی‌کند و استقرار عدالت را به‌عنوان رکن اساسی یک جامعه پایدار مورد تأکید قرار می‌دهد.

او می‌نویسد که ممکن است فضیلت‌های نیکوکارانه‌ای مانند همدلی و نوع‌دوستی در یک جامعه وجود نداشته باشد، اما آن جامعه ضرورتاً باید با حاکمیت قانون،^۱ عدالت و انصاف را جاری کند؛ زیرا ظلم و بی‌عدالتی سرانجام به اغتشاش و فروپاشی منجر می‌شود. همچنین، فردی که در مقام قدرت و سلطه، جرمی بزرگ را مرتکب می‌شود، اگر بارقه‌ای از وجدان در او باقی مانده باشد، تا پایان عمر پشیمان از کرده خویش از درون خود را مورد شماتت قرار می‌دهد و به عذابی غیرقابل گریز گرفتار می‌شود.^۲

1. of Rule law

۲. در حدیثی از پیامبر مکرم اسلام حضرت محمد ﷺ آمده است: «الملک یقی مع الکفر و لایقی مع الظلم» به این معنا که حکومت ممکن است با کفر باقی بماند؛ ولی با ظلم باقی نمی‌ماند (شیخ مفید، امالی، ص ۳۱۰؛ ملا محمد صالح مازندرانی، شرح اصول کافی، ج ۹، ص ۳۸۳).

آمارتیاسن در نگارش مقدمه کتاب تئوری احساسات اخلاقی، چهار مبحث از اندیشه‌های آدام اسمیت را مورد بازبینی و موشکافی قرار می‌دهد:

۱. بحث عقلانیت؛ ۲. تکثر و چندگانگی انگیزه‌های بشری؛ ۳. نهادها و بازار آزاد و ۴. پیوند مستحکم علم اخلاق و اقتصاد. وی ضمن اشاره به دیدگاه تحلیلگران مبنی بر تفرق و تضاد بین دو اثر اسمیت، به دفاع از کلیت سیستماتیک میان آن دو می‌پردازد و برداشت‌های موجود را عمدتاً ناشی از کم‌توجهی و غفلت پژوهشگران به‌ویژه اقتصاددانان از بنیان‌ها و اصولی می‌داند که در تئوری احساسات اخلاقی به تفصیل مورد بحث قرار گرفته و ثروت ملل در کلیت آن با احساسات اخلاقی هم‌راستا و سازگار است که البته در این مقاله مورد نقد و تحلیل قرار گرفته است. آمارتیاسن همچنین مدعی است که برداشت‌ها و تحلیل‌های موجود از آثار پایه‌گذار مکتب اقتصادی یعنی آدام اسمیت، نتیجه ارجاع و مطالعه مستقیم آثار او نیست؛ بلکه حاصل شنیده‌ها و تحلیل‌های موجود است که صحت این گفتار در کتب مختلف رسمی خرد و کلان و غیره به‌وضوح قابل مشاهده است. به‌ویژه در دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران که کمتر استاد و یا دانشجویی مستقیماً به ثروت ملل رجوع نموده است و نیز هیچ‌رذپایی از دیدگاه‌های اسمیت در کتاب احساسات اخلاقی در آموزه‌های اقتصادی مشاهده نمی‌شود.

از آنجایی که که اکنون کار ترجمه کتاب نظریه احساسات اخلاقی به اتمام رسیده است و تحلیل‌ها و تفسیرها و نقد دیدگاه‌ها بر پایه منظومه‌ای پنج‌وجهی شامل ابعاد فلسفی، روانشناسی، متدولوژیک، حقوقی و اخلاقی در حال انجام است، زمان مناسبی است تا به نقد و تحلیل دیدگاه آمارتیاسن که در مقدمه این کتاب آمده است در دو مقاله پرداخته شود تا دریچه ورود و آشنایی اولیه با این کتاب و حتی مفاهیم طرح‌شده در کتاب ثروت ملل فراهم شود.

در راستای همین تبیین‌هاست که بزرگ‌ترین خطای متدولوژیک البته با درجات متفاوت نزد پیشگامان در تطور مکاتب اقتصادی از مکتب مرسوم (کلاسیک و نئوکلاسیک) گرفته تا مکتب اتریش، مکتب تاریخی آلمان و در تداوم و تکامل آن مکتب نهادی با پیشگامی افرادی همچون بلن، کامونز و میچل و نهایتاً مکتب مارکسیسم در دو و نیم‌قرن گذشته، آشکار می‌شود. خطایی که برآمده از پیش‌فرض‌هایی پیشینی و البته ناصحیح در خصوص سرشت و ماهیت انسانی است. انسانی که اگرچه موضوع اصلی

مورد مطالعه^۱ در حوزه علوم انسانی است، اما فروض در نظر گرفته شده از او در تحلیل‌ها و واکاوی‌ها و جریان‌سازی‌های فکری، به‌ویژه در اصلی‌ترین مکتب اقتصادی، با آنچه برآمده از فلسفه آفرینش بشری و به‌ویژه جامعیت مفهومی فراذهنی از آزادی^۲ و نیز قدرت انتخاب و اراده انسانی مورد نظر است، کاملاً در تضاد است. تا آنجا که اندیشه داروینسم اجتماعی^۳ بر پایه اصولی که به قول هاوکینز^۴ به‌قرار زیر است، به‌راحتی ایدئولوژی حاکم بر جهان سرمایه‌داری را در سلطه خود می‌گیرد.

۱. حاکمیت قوانین از نوع بیولوژیکی^۵ بر سرشت و طبیعت انسانی؛

۲. تنازع برای بقاء^۶ منشأ رشد جمعیت و تحقق منافع؛

۳. اهمیت خصیصه‌ها و مشخصه‌های فیزیکی و ذهنی برای برنده شدن در نزاع؛

۴. انتخاب‌گزینشی و طبیعی بودن اضمحلال گونه‌های قدیمی‌تر با ظهور گونه‌های جدید^۷ (کلینز، ۲۰۰۰، ص ۲۲۸).

اما در خصوص عقلانیت باید این سؤال طرح شود که کدام عقلانیت؟ آیا عقلانیتی مورد انتظار است که بنا به گفته گولت (۱۹۸۶) در مقاله «عقلانیت سه‌گانه در تصمیم‌گیری توسعه‌یافته»^۸ ابزاری برای حداکثر نمودن سود و مطلوبیت است؟ و یا عقلانیتی که بنا به گفته میچل (۱۹۱۰)^۹ مقصد و مقصود بشری را در پول و یا منخرج مشترک تمام فعالیت‌ها و مبادلات اقتصادی قرار می‌دهد؟ یا همان عقلانیتی که داگلاس نورث ابتدا در مقاله «عملکرد اقتصادی در گذر زمان»^{۱۰} آن را تعدیل می‌کند و با استناد

1. matter Subject

2. Idea of freedom

3. Darwinism Social

4. Hawkins

5. laws biological

6. of Survival the fittest

7. species new

8. Goulet, D. (1986). Three Rationalities in Development Decision-Making. *World Development*, 14(2), 301-317. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(86\)90061-6](https://doi.org/10.1016/0305-750X(86)90061-6)

۹. برای مطالعه دیدگاه میچل در خصوص عقلانیت، رجوع شود به دو مقاله زیر:

Mitchell, W. C. (1910). The Rationality of Economic Activity. *Journal of Political Economy*, 18(3), 97-113.

Mitchell, W. C. (1910). The Rationality of Economic Activity. *Journal of Political Economy*, 18(3), 197-216.

10. North, D. C. (1994). Economic performance through time. *The American economic review*, 84(3), 359-368.

به اندیشه‌های هربرت سایمون، عقلانیت محدود را مؤثر در تصمیمات و انتخاب کنش‌های اقتصادی می‌داند و در سیر تکامل اندیشه‌های خود و در مقاله «فهم فرایند تغییر اقتصادی»^۱ آن را هم زیر سؤال می‌برد و «الگوهای استدلال‌مدار»^۲ را بن‌مایه فکری قرار می‌دهد.

عقلانیتی که امروزه در دانشکده‌های اقتصاد، اساس آن بر تئوری انتخاب^۳ قرار گرفته است و تنها یک انگیزه آن هم «انباشت ثروت و ثروت برای تولید ثروت بیشتر»^۴ بنا به تعریفی که جان استوارت میل از علم اقتصاد ارائه داده است، چهارچوب ذهنی اقتصاددانان قرار گرفته است. به عبارتی دیگر، برگزیدن این نگرش موجب شده است تا تکثر انگیزه‌های بشری به فراموشی سپرده شود که شرح کامل آنها در کتاب نظریه احساسات اخلاقی مورد اشاره قرار گرفته است.

آنچنان‌که در آیه ۱۸ از سوره اسراء هم آمده است که «هر کس متاع عاجل و زودگذر دنیا را طالب باشد به او می‌دهیم (لیکن باز) به هر که خواهیم و هرچه مشیت ازلی ما باشد، سپس (در عالم آخرت به کیفر کردارش) دوزخ را نصیب او کنیم که با نکوهش و مردودی به جهنم درآید».^۵ و یا در آیه سوم از سوره حجر خداوند خطاب به پیامبر اکرم می‌فرماید: «رهایشان کن تا بخورند و بهره‌ور شوند، تا آمال و آرزوهای دنیوی آنان را غافل گرداند، تا نتیجه این کامرانی بیهوده را به‌زودی بیابند».^۶

این دنیای فکری و قلمرو انحطاط، فریب و مسخ شدن با اصل فلسفی عقلانیت متعالی^۷ که نخستین و والاترین خلق خداوند است و از پس آن روح حامل نبوغ و ظرفیت‌های وجودی انسان و خلق و خلاقیت در ذات و کنه وجود انبای بشری گذارده شده است، چه تناسبی دارد؟ قوانین معرفت نفس که تزکیه نفس و علم اخلاق را نیز شامل می‌شود و آنها را با هویت و شخصیت انسانی به‌ویژه در تعاملات پیوند می‌زند، با نگرش‌های اقتصادی مرسوم چه قرابت و سازگاری می‌تواند داشته باشد؟

آیا حق طبیعی و انسانی دانشجویی که در طی سال‌های تحصیل در تمام مقطع کارشناسی، ارشد

1. North, D. C. (2012). Understanding the process of economic change. In *Worlds of Capitalism* (pp. 107-120). Routledge.

2. Pattern of reasoning

3. Choice theory

4. accumulating wealth, and employing that wealth in the production of other wealth (Mill, 1994, 53)

۵. مَنْ كَانَ يَرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَصْلَاهَا مَذْمُومًا مَدْحُورًا (اسراء، ۱۸).

۶. ذُرَّهُمْ يَا كُلُّوا وَ يَتَمَتَّعُوا وَ يَلْبَسُوا الْأَمْلَ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ (حجر، ۳).

7. divine mind

و دکتری با آموزه‌های علم اقتصاد مرسوم آشنا می‌شود این نیست که نسبت به بنیان‌های ایدئولوژیک، فلسفی، حقوقی و غیره آنها که مبتنی بر اندیشه هدونستی و لذت‌گرایی دنیایی است، مطلع شود؟ آیا این شیوه رایج و مرسوم برای کشوری که ادعای ارزش‌های الهی و وجدان بیدار بشری را دارد درست است که مسخ اندیشه‌های کارشناسانی با این بنیان فکری شود و به تبع آن به اتخاذ سیاست‌ها و تصمیماتی سرنوشت‌ساز برای مردم بپردازد که نه تنها هیچ خیری در آن نیست، بلکه تنزل از جایگاه و مقام انسانیت نتیجه آن است؟

اگر تنها اصول و آموزه‌های مطرح‌شده توسط آدام اسمیت در کتاب نظریه احساسات اخلاقی را نیز در ذهن داشته باشیم و به کتاب پنجم از ثروت ملل که در آن بحث بر سر نهادهایی است که عهده‌دار خدمات عمومی در جامعه‌اند و زمینه‌های سازندگی، تسهیل امور و برقراری رفاه و امنیت و به تبع آن استقلال و اقتدار پایه‌های تولید را در راستای خوداتکایی و خودکفایی برعهده دارند نیز رجوع نماییم، نباید در بن‌بست کنونی قرار داشته باشیم. حتی اگر تجربه کشورهای شرق آسیا که امروزه قدرت اقتصاد جهانی را در تسخیر خود دارند به اقتصاد خوانده‌های کشور منتقل می‌شد، دیگر شعار قرار گرفتن در کریدور اقتصاد جهانی با نام آزادی اقتصادی برای رسیدن به رفاه و استقلال تنها سرایی بیش نبود. بنابراین، باید گفته شود که آنچه کشور را دچار آسیب و ذلت کرده است، اندیشه‌هایی است که به سبب اتصال به رانت‌ها و مزیت‌های خاص دارای تریبون^۱ می‌باشند.

بخش اول: دیدگاه آمارتیا سن^۲

نظریه احساسات اخلاقی، نخستین اثر آدام اسمیت در اوایل سال ۱۷۵۹ به چاپ رسید. اسمیت که در آن زمان استاد جوانی در دانشگاه گلاسگو بود، نگرانی قابل‌درکی در مورد اقبال عمومی نسبت به کتابش داشت که براساس درس‌گفتارهای فوق‌العاده ساختارشکنانه‌اش به رشته تحریر درآورده بود. اسمیت در ۱۲ آوریل سال ۱۷۵۹ از طریق دوستش دیوید هیوم در لندن از چندوچون اقبال عمومی نسبت به اثرش

1. Voice

2. Amartya Sen

بخش فوق، ترجمه مقدمه نگارش‌شده توسط آمارتیا سن بر نسخه کلاسیک کتاب «نظریه احساسات اخلاقی» از انتشارات پنگوئن می‌باشد.
Smith, A. (2010). The theory of moral sentiments. Penguin.

مطلع شد. هیوم به اسمیت گفت که اگر خودش را برای «بدترین‌ها» آماده کرده، پس اکنون باید این «اخبار بیمارگونه و غم‌انگیز» را دریافت کند که متأسفانه «عموم به شدت [از کتاب شما] تحسین می‌کنند. مردمان نادان با بی‌صبری در پی این کتاب هستند و دارو دستۀ ادبا و فضلا دارند در ستایش این اثر نطق‌های غراسر می‌دهند». به دنبال این خبررسانی توأم با شوخی و مطایبه از موفقیت زودهنگام نخستین اثر اسمیت، منتقدان با جدیت به تعریف و تحسین از این کتاب پرداختند و موفقیت بلادرنگ یکی از برجسته‌ترین آثار تاریخ اندیشۀ جهان را رقم زدند.

این مقدمه مشخصاً به همین تک‌نگاری فوق‌العاده می‌پردازد که ربع هزاره قبل منتشر شده و موضوعیت آن تا به امروز ادامه دارد. مطالعات و تحلیل‌های اسمیت هرچند تأثیر شگرف و عمیقی بر جهان و به‌ویژه جهان اقتصاد گذاشته، همچنان نیز آموختنی‌های بسیار دارد. از قرار معلوم، احساسات اخلاقی پس از موفقیت بلادرنگی که کسب نمود، از آغاز قرن نوزدهم تا حدودی به محاق رفت و اسمیت را کم‌وبیش صرفاً به‌عنوان نویسنده کتاب دومش می‌شناختند که موضوع علم اقتصاد را به‌کلی دگرگون کرد؛ کندوکاوی در طبیعت و علل ثروت ملل که در ۱۷۷۶ منتشر شد. غافل ماندن از احساسات اخلاقی که در قرون نوزدهم و بیستم به قوت خود باقی بوده، دو نتیجه نسبتاً آسفبار داشته است.

نخست اینکه، هرچند اسمیت از بسیاری جهات پیش‌قراول تحلیل‌گرانی بوده که به ضرورت بی‌طرفی و جهان‌شمولی در علم اخلاق پرداخته‌اند (احساسات اخلاقی مقدم بر نوشته‌های شناخته‌شده‌تر و به‌مراتب تأثیرگذارتر ایمانوئل کانت^۱ بوده که به‌وفور به اسمیت ارجاع داده است)، باوجوداین، در علم اخلاق و فلسفۀ دوران معاصر نسبتاً به شکل فراگیری مورد غفلت و بی‌اعتنایی واقع شده است.

ثانیاً، از آنجاکه مفاهیم طرح‌شده در ثروت ملل تا حدود زیادی بدون ارجاع به چهارچوب نظری شکل‌گرفته در احساسات اخلاقی (که اسمیت در ثروت ملل ارجاعات فراوانی به آن دارد) مورد تفسیر قرار گرفته‌اند، درک رایج از ثروت ملل چنان محدود بوده که این موضوع به ضرر رشته اقتصاد تمام شده است. این غفلت حول مقوله‌های فراوانی از جمله درک الزامات عقلانیت، ضرورت به رسمیت شناختن تکثر و چندگانگی انگیزه‌های بشر، پیوندهای میان علم اخلاق و اقتصاد و نقش نهادهای وابسته به یکدیگر - و نه مستقل - به‌طورکلی و بازارهای آزاد به‌طورخاص در کارایی اقتصاد وجود داشته است.

احساسات اخلاقی و ثروت ملل

این دو کتاب اسمیت نه تنها به یکدیگر مرتبط بودند، بلکه مفاهیمی که وی در آنها طرح کرده نیز تا حدودی از خاستگاه یکسانی برخوردارند. اسمیت در سال ۱۷۵۱ به سمت استادی در رشته منطق در دانشگاه گلاسکو منصوب شد، اما سال بعد بر کرسی استادی رشته فلسفه اخلاق نشست و تا ۱۷۶۴ این سمت را حفظ نمود. وی در درس‌گفتارهایش در این رشته فقط به مطالبی نمی‌پرداخت که بعدها احساسات اخلاقی از آن برگرفته شد، بلکه به قول یکی از دانشجویانش -جان میلر^۱ که بعدها در گلاسگو استاد حقوق شد- بخش آخر رشته درس‌گفتارهای چهاربخشی اسمیت نیز «بن‌مایه همان اثری را در برداشت که بعداً تحت عنوان کندوکاوی در باب ماهیت و علل ثروت ملل به طبع رسید».

با توجه به وابستگی متقابل و فراگیر این دو اثر به یکدیگر، مایه شگفتی است که بسیاری از مفسران آثار اسمیت عموماً دوگانگی عظیمی میان این دو دیده‌اند. هر آینه، متون تحقیقی فراوانی در باب به‌اصطلاح «مسئله آدام اسمیت» وجود دارد که مبنای مشترک تمام آنها باوری غیرواقع‌بینانه است که به‌موجب آن استدلالات اسمیت در احساسات اخلاقی که «نحوه منش و کردار را به همدلی نسبت داده»، با نظرات وی در ثروت ملل تناقض دارد که در آن وی به ادعای آنان رفتار را «مبتنی بر خودخواهی» دانسته است. سؤالی که به‌کرات مطرح‌شده این است که چرا اسمیت رویکرد پیشینش را هنگام نگارش ثروت ملل کنار گذاشته است؟

درواقع، اسمیت هرگز نظریات طرح‌شده در احساسات اخلاقی را کنار نگذاشت؛ بلکه وقتی مشغول ارائه ثروت ملل بود، پیوسته تصاویر هرچه بیشتری را نیز به چشم‌انداز پیشین می‌افزود و آن را ارتقا می‌بخشید. نسخه اولیه احساسات اخلاقی که در سال ۱۷۵۹ چاپ شده بود، در ۱۷۶۱ مورد بازبینی قرار گرفت و در ۱۷۶۷ ویرایش سوم و در ۱۷۷۴ ویرایش چهارم آن به چاپ رسید. سپس، پنج سال بعد از انتشار ثروت ملل، احساسات اخلاقی برای بار پنجم ویرایش شد و اندکی پیش از مرگ اسمیت در سال ۱۷۹۰ ویرایش ششم و نهایی -و به‌مراتب مبسوط‌تر- احساسات اخلاقی به چاپ رسید. جالب است که اثر نخست اسمیت، احساسات اخلاقی، آخرین اثرش نیز بود که در قالب ویرایش ششم تا حدود زیادی شرح و بسط داده شد و کتاب ثروت ملل نیز در میان این دو نسخه قرار گرفت. درحقیقت اسمیت در بخش «اعلان و انتشار» ویرایش نهایی احساسات اخلاقی، همان وعده‌ای را یادآوری نمود که در

1. Millar John

نسخه‌های پیشین داده بود «تا شرحی از اصول کلی قانون و حکومت و نیز انقلابات گوناگونی که در اعصار و دوره‌های گوناگون جوامع متحمل شده‌اند به دست دهد». وی در ادامه گفته است که در ثروت ملل «تا حدودی به این وعده عمل کرده‌ام».

اسمیت در هر یک از این آثار درباره طیف گوناگونی از انگیزه‌های بشری از جمله همدلی و حب نفس و دل‌مشغولی‌های فراوان دیگری سخن می‌گوید که به نیروی محرکه انبای بشر بدل می‌شوند. چنانچه در کندوکاو برای رسیدن به توجیه یک مسئله - مثلاً اینکه چرا انسان‌ها درصدد دادوستد برمی‌آیند- دربابیم که حب نفس نقش ویژه‌ای ایفا می‌کند، انگیزه‌های دیگر نیز در توجیه انواع دیگر تصمیم‌گیری - مثلاً نظم و انضباط کاری و تعهد به اطاعت از قواعد پسندیده و رفتار توأم با عزت و احترام با دیگران - نقش درخور اهمیتی پیدا خواهند کرد. نقش حب نفس در توجیه برخی پدیده‌های اقتصادی به هیچ‌وجه از موضوعیت انگیزه‌های گوناگون در درک دیگر تنظیمات و سازوکارهای اقتصادی نمی‌کاهد.

همدلی و حب نفس

سنت دیرینه‌ای در متون تحقیقی اقتصادی وجود داشته است که به‌طور معمول فرض را بر این گذاشته‌اند - یا در حقیقت تأکید کرده‌اند - که به باور اسمیت «نفع شخصی بر اکثر انسان‌ها استیلا دارد»؛ این نقل‌قولی است از جرج استیگلر^۱ اقتصاددان برجسته، که چنین باوری را «خط فکری آرای اسمیت» می‌داند و از آن پشتیبانی می‌نمود. از قرار معلوم، اقتصاددانان بسیاری کاملاً فریفته امری شده‌اند - و برخی هم همچنان هستند - که درنهایت امر «نظریه انتخاب عقلانی»^۲ نام گرفت و طبق این نظریه، عقلانیت و منطق همان پیگیری هوشمندانه نفع شخصی در نظر گرفته می‌شود. به‌علاوه، نسلی از تحلیلگران سیاسی پیر و انتخاب عقلانی و نیز متخصصان به‌اصطلاح «حقوق و اقتصاد» با پیروی از این رویه در اقتصاد مدرن با طیب خاطر همین تعابن کوتاه‌نظرانه را در پیش گرفتند. آنان همچنین در پرورش و پشتیبانی ظاهری از آرای تنگ‌نظرانه و ساده‌انگارانه‌شان در باب عقلانیت بشر بارها به نظریات اسمیت نیز ارجاع داده‌اند.

1. Stigler George
2. choice Rational theory

باور به اینکه اسمیت معتقد به استیلا - و نیز عقلانی بودن - خودخواهی بشر بوده است، حتی از طریق یک لیمریک^۱ از سروده‌های استیون لیکاک^۲ به ادبیات انگلیسی نیز راه یافته است که هم اقتصاددانی متخصص و هم نویسنده مستعد آثار ادبی بود:

Adam, Adam, Adam Smith
Listen what I charge you with!
Didn't you say
In a class one day
That selfishness was bound to pay?
Of all doctrines that was the Pith.
Wasn't it, wasn't it, wasn't it, Smith?3

احساسات اخلاقی در واقع در تناقض با چنین آراییی و با اظهارات ذیل آغاز می‌شود:
هر اندازه هم انسان را خودخواه بدانند، به روشنی اصولی در طبیعت او وجود دارد که او را به خوش‌اقبالیی دیگران علاقه‌مند و سعادت آنان را در نظر او الزامی می‌کند؛ اگرچه وی هیچ‌چیز عایدش نمی‌شود، مگر لذت تماشای آن. دلسوزی یا شفقت نیز از همین سنخ است، احساسی که در قبال شوربختی دیگران به ما دست می‌دهد، چه زمانی که شاهدش باشیم و چه زمانی که ناگزیر به شکلی به‌غایت پر تب‌وتاب آن را درک کنیم. اینکه اغلب از اندوه دیگران به اندوه می‌رسیم در حقیقت بدیهی‌تر از آن است که به مثالی برای اثبات نیاز داشته باشد؛ زیرا این حس همچون تمامی دیگر عواطف پر شور و اصیل طبیعت بشر به‌هیچ‌وجه مختص پارسایان و نیک‌خویان نیست؛ هرچند آنان ممکن است با طبعی به‌غایت لطیف، نازک و حساس آن را احساس کنند. سفاک‌ترین زشتکاران، سرسخت‌ترین متجاوزان به قوانین جامعه نیز به‌کلی عاری از این احساس نیستند.

۱. نوعی اشعار کوتاه فکاهی. - م

2. Leacock Stephen

۳. آدام، آدام، آدام اسمیت

گوش فراده به چیزی که تو را متهم می‌کنم!

در کلاسی

نگفته بودی مگر

خودخواهی نان و آب دارد و سرآمد همه‌چیز خواهد شد؟

همین بود جان کلامت از تمامی آموزه‌هایی که در محور توجه قرار دارند

نبود جناب اسمیت؟

هرچند برخی افراد کوچک به دنیا آمده‌اند و برخی دستاوردهای کوچکی دارند، به قدر کافی روشن است که این کوچکی بارها و بارها به اسمیت تحمیل شده است. معروف است که استدلال اسمیت این بود که برای توجیه انگیزه دادوستد اقتصادی در بازار، نیازی نیست به هدفی به جز پیگیری نفع شخصی متوسل شویم. وی در معروف‌ترین بخش کتاب ثروت ملل که به‌طور گسترده نیز مورد نقل قول قرار می‌گیرد، نوشته است: «ما توقع نداریم قصابان، آبجوفروشان یا نانویان از سر نیک‌خواهی شان خوراک ما را فراهم آورند، بلکه توجه آنان به نفع شخصی خودشان است که آنان را به این کار وامی‌دارد. ما نه با انسانیت آنان که با حب نفسشان سروکار داریم». مایه تأسف است که در سنت تفسیر آرای اسمیت به‌عنوان پیر و مراد مکتب خودخواهی یا حب نفس (نامی که وی اغلب بدون ستایش چندانی به خودخواهی اطلاق می‌کرد)، گویی خوانش آثار وی چندان از این سطور اندک فراتر نمی‌رود؛ هرچند این بحث صرفاً به یک موضوع کاملاً ویژه اختصاص دارد که همان دادوستد است (نه توزیع یا تولید) و به‌ویژه انگیزه‌ای که در پس دادوستد وجود دارد (نه آنچه دادوستد عادی را پایدار و پابرجا نگه می‌دارد، مثل اعتماد و اطمینان دوطرفه). در باقی آثار اسمیت در باب نقش دیگر انگیزه‌هایی که بر اعمال و رفتار انسان اثرگذارند، به‌تفصیل بحث شده است.

اقتصاد و محدودیت‌های انگیزه سودآوری

اسمیت به جز حب نفس در باب نقش به‌غایت تأثیرگذار انگیزه‌های دیگر در کارایی نظام‌های اقتصادی به‌طورکلی و بازارها به‌طور خاص بحث کرده است. در اینجا دو گزاره متفاوت وجود دارد: نخستین گزاره معرفت‌شناختی است و مطابق آن انسان‌ها صرفاً تحت سیطره و هدایت منفعت شخصی یا حتی احتیاط نیستند؛ دومین گزاره مربوط به منطق عملی است و ادعا می‌کند پروبال دادن به انگیزه‌هایی به‌جز نفع شخصی دلایل پسندیده اخلاقی و عملی دارد- چه در قالب خام‌دستانه حب نفس و چه در قالب پالوده و پیراسته احتیاط. درحقیقت، اسمیت استدلال می‌کند که «احتیاط ... از هر فضیلت دیگری برای فرد مفیدتر است» و «انسانیت»،^۱ عدل و انصاف و روحیه جمعی مفیدترین خصلت‌ها در تعاملات اجتماعی است». این دو نکاتی شاخص و متمایز هستند و متأسفانه اقتصاد مدرن غالباً هنگام تفسیر آرای اسمیت در مورد هردوی آنها دچار اشتباه می‌شود.

ماهیت بحران اقتصادی کنونی به‌روشنی و وضوح تمام لزوم کنار گذاشتن منفعت‌طلبی شخصی لجام‌گسیخته و بی‌قیدوشرط برای داشتن جامعه‌ای خوب و شایسته را نشان می‌دهد. حتی جان مک‌کین،^۱ نامزد ریاست‌جمهوری از حزب جمهوری خواه در انتخابات سال ۲۰۰۸ آمریکا نیز در سخنرانی‌های کارزار انتخاباتی‌اش پیوسته از «حرص و آز‌وال‌استریت» گلایه می‌کرد. اسمیت این عارضه را تشخیص داده بود: او مروجان ریسک مفروض برای کسب سود را در زمره «اسراف‌کاران و طرح‌ریزان» می‌خواند - که اتفاقاً توصیف دقیقی در باب بسیاری از کارآفرینان بیمه‌های تبادل افول اعتبار^۲ و وثیقه‌های درجه‌دو^۳ در دوران اخیر است.

اسمیت واژه «طرح‌ریز»^۴ را نه در معنای خنثای «کسی که طرحی را می‌ریزد» که در معنای منفی آن به کار می‌برد که ظاهراً از سال ۱۶۱۶ رواج یافته است (طبق لغت‌نامه انگلیسی خلاصه‌شده آکسفورد)^۵ که یکی از معناهای آن «مُبلغ کسب‌وکارهای دغل؛^۶ سوداگر؛ کلاهبردار» است. درحقیقت، تصویر ناخوشایندی که جان‌اتان سوئیفت در سفرهای گالیور از «طرح‌ریزها» به دست می‌دهد که در سال ۱۷۲۶ منتشر شد (پنج‌جاه سال پیش از ثروت ملل)، ظاهراً تشابه زیادی با همان چیزی دارد که اسمیت در ذهن داشته است. اتکای کامل به اقتصاد بازار غیر تنظیمی و فاقد کنترل^۷ می‌تواند به فاجعه مهیبی منجر شود که در آن، همان‌طور که اسمیت می‌گوید: «بخش اعظم سرمایه‌کشور از دسترس کسانی خارج می‌شود که احتمال دارد از همه بیشتر بتوانند از آن برای سودآوری و به وجود آوردن امتیازات گوناگون استفاده کنند و به دست کسانی می‌افتد که احتمال دارد از همه بیشتر آن را هدر داده و نابود کنند».

نقد اسمیت بر اقتصاد بازار غیر منظم و فاقد کنترل با مخالفت‌هایی مواجه شد. از نظر تاریخی جالب است که جرمی بنتام^۸ در نامه‌ای طولانی که در مارس ۱۷۸۷ برای اسمیت نوشت، وی را به باد انتقاد گرفت و بحثش این بود که اسمیت باید بازار را به حال خود بگذارد. به نظر وی کسانی نیز که اسمیت

-
1. McCain John
 2. credit swap
 3. mortgages subprime
 4. projector
 5. Oxford Shorter English dictionary
 6. companies bubble
 7. unregulated
 8. Jeremy Bentham

«طرح‌ریز» - با طرح‌های گوناگون برای پول درآوردن یک‌شبه - می‌دانست، نوآوران و پیش‌قراولان تحول و پیشرفت بودند. اسمیت از این نقد ناراحت نشد. اما او به خوبی متوجه تمایز بین طرح‌ریزان و نوآوران بود و با وجود توقعات بنتام، شواهدی وجود ندارد که اسمیت قصد داشته اظهاراتش در باب ضرورت وضع مقررات را مورد بازبینی قرار دهد.

برای درک ماهیت پایداری و ثبات مالی یک کشور به گونه‌ای که اتفاقاً ارتباط مستقیمی با بحران اقتصادی کنونی نیز داشته باشد، فوق‌العاده مهم است که به این استدلال اسمیت توجه کنیم: «زمانی که مردم هر کشوری چنان به ثروت، درستکاری و احتیاط یک بانکدار اطمینان داشته باشند که تصور کنند او همواره و در هر زمانی حاضر است به صورت عندالمطالبه سفته‌هایشان را تأدیه کند، آن سفته‌ها مثل پول طلا یا نقره رایج می‌شوند، چون اطمینان بر این است که همواره پشتوانه پولی دارند». طبق استدلال اسمیت نیازی نیست که این اعتماد و اطمینان همواره از پیش موجود باشد یا دوام یافته باشد؛ جو اعتماد متقابل باید پرورش و رواج یابد. هرچند ممکن است مروجان خوانش نانو - آبعوساز - قصابی از آرای اسمیت که آثار اقتصادی فراوانی به تجلیل و بزرگداشتشان می‌پردازد از درک بحران اقتصادی کنونی کاملاً عاجز باشند (چون مردم هنوز حتی در همین شرایط نیز در میانه بحران به شکل کاملاً موجهی در جست‌وجوی دادوستد بیشترند - فقط دیگر چندان در پی فرصت نیستند)، عواقب ویرانگر بی‌اعتمادی و فروپاشی اطمینان دوجانبه برای اسمیت امر عجیب و غیرقابل درکی نبود.

بازارها و ضرورت وجود دیگر نهادها

تلاش پرشور اقتصاددانان برای آنکه اسمیت حامی و مدافع سرمایه‌داری ناب و کاملاً متکی بر سازوکار بازار در نظر گرفته شود و نیروی محرکه و هادی این سازوکار را نیز سودآوری محض بدانند، به کلی برآمده از کژفهمی بوده است. اسمیت هرگز از لفظ «سرمایه‌داری» استفاده نمی‌کرد (مسلماً من که به هیچ نمونه‌ای برنخورده‌ام). از آن مهم‌تر، وی قصد نداشت مدافع بلامنزاع سازوکار سودمحور بازار باشد و همین‌طور نیز اهمیت نهادهای اقتصادی دیگر غیر از بازارها را زیر سؤال نمی‌برد. اسمیت به ضرورت وجود یک اقتصاد بازار کارآمد اعتقاد داشت؛ اما بر این عقیده نبود که صرف وجود چنین اقتصادی کفایت می‌کند. او با نهایت

توان تشخیص‌های نادرست در باب «بسن‌دگی و کفایت»^۱ زیان‌بار اقتصاد بازار را زیر سؤال می‌برد، اما با وجود این، در هیچ کجا انکار نکرده است که اقتصاد بازار موجب «نقص و نارسایی»^۲ حائز اهمیتی نیز می‌شود. او مداخلات به منظور کنار گذاشتن بازار^۳ را نفی می‌کرد و نه مداخلات در بردارنده بازار^۴ را که هدفشان انجام امور مهمی است که ممکن است بازار آنها را انجام ندهد.

اسمیت دنبال کردن «دو هدف شاخص و متمایز» را تکلیف پیش روی اقتصاد سیاسی می‌دانست: «۱. فراهم آوردن یک منبع درآمد یا تأمین معاش برای مردم، یا به بیان دقیق‌تر، توانمند ساختن آنان برای فراهم آوردن این منبع درآمد یا معاش برای خودشان؛ و ۲. تدارک دیدن منبع درآمدی برای دولت یا قلمروی مشترک‌المنافع که از عهده تأمین خدمات عمومی برآید». وی از خدمات عمومی مانند آموزش رایگان و فقرزدایی^۵ دفاع می‌کرد و در عین حال، از آزادی مستمندان و محرومان برای دریافت پشتیبانی حمایت می‌کرد و با قوانین فقر^۶ مخالفت می‌ورزید.

اسمیت در کنار توجهی که به مؤلفه‌ها و مسئولیت‌های سازوکار یک بازار کارآمد داشت (مثل نقش حسابگری، پاسخگویی و اعتماد)، عمیقاً نگران نابرابری و فقری بود که ممکن بود در یک اقتصاد بازار دوام یابد و مانع موفقیت آن شود. اسمیت حتی هنگام پرداختن به مقررات و تنظیماتی، که بازارها را محدودتر می‌کنند بر اهمیت مداخله به نفع مستمندان و فرودستان جامعه تأکید مضاعف می‌نمود. او در مقطعی یک دستور کار ارائه کرد که سادگی و بی‌تکلفی آن جای هیچ‌چون و چرایی باقی نمی‌گذارد: «بنابراین، هر زمان مقررات به نفع کارگران باشند، همواره عادلانه و منصفانه‌اند؛ اما در بعضی مواقع وقتی مقررات به نفع اربابان باشد، قضیه برعکس می‌شود». اسمیت هم هوادار و مبلغ یک ساختار نهادی تکثرگرا^۷ بود و هم مدافع ارزش‌های اجتماعی که به لحاظ اصولی و نیز در بستر واقعیت فراتر از انگیزه سودآوری بودند.

-
1. commissions
 2. omissions
 3. market-excluding
 4. market-including
 5. relief poverty
 6. Laws Poor
 7. plural institutional structure

علم اخلاق، فضیلت و پیامدها

اکنون تمرکز بحث را از موضوعیت احساسات اخلاقی در تحلیل اقتصادی آرای اسمیت به اهمیت این اثر برای علم اخلاق و فلسفهٔ سیاسی معطوف می‌کنم. اسمیت همواره علاقه وافری داشت ببیند سازوکار واقعی امور چگونه است و هنگامی که اعمال و قواعدی را برای برگزیدن پیشنهاد می‌داد، عنایت ویژه‌ای به جهانی داشت که در نتیجهٔ چنین اعمال و قواعدی شکل می‌گرفت. اما او همچنین در شناسایی اموری که بتوان آنها را واجد فضیلت دانست، به اهمیت ماهیت خود این اعمال و انگیزه‌ای نیز توجه داشت که در پس ارتکاب این اعمال بود، نه اینکه صرفاً به سرانجام نهایی آنها بپردازد.

درواقع، یک ارزیابی اخلاقی گسترده از همان نوع که اسمیت ارائه داده هم می‌تواند فضیلت پیامدهای واقعی را در نظر بگیرد و هم فضیلت اعمالی را که برای ایجاد چنین پیامدهایی به انجام رسیده‌اند، و این ارزیابی با چهارچوب «پیامدگرای»^۱ ساده‌انگارانه‌ای که نظریات برهان عملی^۲ از قبیل علم اخلاق مطلوب‌گرا^۳ رواج داده‌اند (که تأکید دارد باید صرفاً برای امور مطلوبی که در نهایت ثمربخش هستند اهمیت بلا واسطه قائل شد) فاصلهٔ زیادی دارد. ما می‌توانیم به اعمال انجام‌شده و نیز به خصلت اخلاقی تصمیم‌گیری منجر شده به آن اعمال توجه کنیم، چون این امور در واقع، بخشی از همان چیزی هستند که «واقعاً اتفاق افتاده» و بررسی خود را صرفاً به آن چیزی محدود نکنیم که در «نقطهٔ اوج» رخ داده است. علاقهٔ هم‌زمان اسمیت به فضایل و تکالیف و تعهدات و نیز به آنچه در جهان واقعاً اتفاق می‌افتد به شکل فراگیری در هم ادغام شده‌اند.

اسمیت در ادراکی که از فضیلت به دست می‌دهد، بین ستایش^۴ و «قابل ستایش بودن»^۵ تمایز مهمی قائل می‌شود و بر مورد دوم به‌عنوان مبنای معتبر و معقول عمل متمرکز می‌شود. البته درست است که یک عمل قابل ستایش عموماً ستایش واقعی را نیز برمی‌انگیزد و این امر ممکن است برای شخص موردستایش بسیار خوشایند باشد. اما اسمیت معتقد است که تمرکز ما باید نه بر آنچه ستایش را به همراه می‌آورد

-
1. consequentialist
 2. practical reason
 3. utilitarian
 4. Praise
 5. Praise worthiness

- با وجود خشنودی احتمالی شخص مورد ستایش - که باید تأکید ما بر این موضوع باشد که آیا خود عمل قابل ستایش هست یا خیر.

اسمیت هنگام بحث در باب «تعبیر گوناگونی که پیرامون طبیعت و سرشت فضیلت به دست داده شده‌اند»، بین شیوه‌های درک فضیلت تمایز قائل می‌شود: ۱. برحسب «تناسب»؛ ۲. به‌عنوان امری که «نفع و شادمانی شخصی» را برآورده می‌کند؛ و ۳. به‌عنوان امری که هدف از آن «سعادت و شادمانی دیگران» است. طبق استدلال وی می‌توان این دیدگاه‌های متمایز را در یکدیگر ادغام نمود و توضیح می‌دهد که منطق و استدلال چگونه می‌تواند این دیدگاه‌ها را به یکدیگر پیوند دهد و همان نوع توازنی را میسر کند که فضیلت و قابل ستایش بودن ایجاب می‌کنند:

بدین ترتیب، از آنجا که قاطعانه‌ترین و قابل اطمینان‌ترین قضاوت‌های ما درخصوص درست و غلط توسط مکزیم‌ها و قواعد نهادینه‌شده و ایده‌های برگرفته از استقرای عقلی سامان‌دهی می‌شود، شاید به‌درستی بتوان گفت که فضیلت مبتنی بر همخوانی با عقل است و تا اینجا این قوه را می‌توان سرچشمه و اصل تأیید و عدم تأیید در نظر گرفت.

فلسفه سیاسی و عدالت

اکنون تمرکز بحث را از فلسفه اخلاقی به فلسفه سیاسی معطوف می‌کنم؛ هرچند این دو مقوله ارتباط نزدیکی با یکدیگر دارند، به‌ویژه در تحلیل اسمیت. نخست بر آن نوع نظریه‌پردازی در باب عدالت تمرکز می‌کنم که می‌توانیم در احساسات اخلاقی ببینیم و آن را در پرتو نظریات جریان اصلی در باب عدالت بررسی خواهیم کرد که در قرون اخیر شکل گرفته‌اند.

فلاسفه برجسته‌ای که با اندیشه ساختارشکنانه عصر روشنگری نسبت داشته‌اند، دو مسیر بنیادی و متفاوت را در تفکر پیرامون عدالت در پیش گرفته‌اند: ۱. رویکرد «قراردادگرا»^۱ را داریم که سرآمد آن آثار توماس هابز^۲ در قرن هفدهم است که متفکران برجسته‌ای از قبیل جان لاک،^۳ ژان ژاک روسو^۴ و ایمانوئل

1. contractarian
2. Thomas Hobbes
3. John Locke
4. Rousseau Jean-Jacques

کانت به طرق گوناگون آن را پی گرفتند. این رویکرد در ابتدایی‌ترین شکل آن بر شناخت مناسبات و ترتیبات نهادی «عادلانه» برای یک جامعه متمرکز می‌کند که یک قرارداد همخوانی‌یافته فرضی از دلش بیرون بیاید. بنابراین، الزامات عدالت با نظر به مقتضیات نهادی مذکور فهم می‌شوند و انتظار می‌رود مردم با چنان تناسبی رفتار کنند که آن نهادها کاملاً کارآمد و اثربخش شوند.

این رویکرد دو شاخصه بارز و متمایز دارد: ۱. توجه خود را بر آن چیزی معطوف می‌کند که به‌عنوان عدالت تمام و کمال و بی‌نقص می‌شناسد، نه بر مقایسه‌های نسبی بین عدالت و بی‌عدالتی؛ این رویکرد می‌کوشد آن دسته از شاخصه‌های اجتماعی را شناسایی کند که در صورت در نظر گرفتن عدالت نتوان زیر پایشان گذاشت و هدف آن شناخت ماهیت «امر عادلانه» است - نه اینکه بخواهد معیارهایی را پیدا کند که به ما امکان بدهند مشخص کنیم یک بدیل از یک بدیل دیگر «کمتر ناعادلانه» است یا خیر. دوم، نهادگرایی استعلایی^۱ برای رسیدن به کمال عمدتاً بر «استقرار درست نهادها»^۲ متمرکز می‌کند و تنها به‌صورت غیرمستقیم به جوامعی می‌پردازد که درنهایت امر شکل می‌گیرند. صدالبته طبیعت جامعه‌ای که در نتیجه وجود هر دسته‌ای از نهادها شکل می‌گیرد، به‌حتم بستگی به عوامل غیرنهادی بسیاری از قبیل رفتارهای واقعی مردم و مراودات اجتماعی ایشان دارد. این رویکرد، گذر از نهادها به سوی برآیندهای اجتماعی را با این فرض که رفتار مردم دقیقاً همان رفتاری باشد که برای کارآمدی نهادهای برگزیده ضروری است، صورت می‌دهد.

برخی از نظریه‌پردازان دیگر عصر روشنگری در تقابل با رویکرد قرارداد اجتماعی، رویکردهای مقایسه‌ای گوناگون دیگری را در پیش گرفته‌اند که عمدتاً به از میان برداشتن بی‌عدالتی‌های قابل‌شناسایی در جهان می‌پرداختند - مثل برده‌داری، یا فقر حاصل از بوروکراسی، یا قوانین کیفی خشونت‌آمیز و زیان‌بار، یا استثمار^۳ کارگران، یا انقیاد و تحت فرمان درآوردن^۴ زنان. تمرکز بر این است که در زندگی مردم واقعاً چه اتفاقی می‌افتد و برآوردها مقایسه‌ای هستند - مثلاً اینکه اگر برده‌داری منسوخ

1. transcendental institutionalism
2. Get the institution right
3. exploitation
4. subjugation

شود، جهان چگونه پیشرفت خواهد کرد. رویکردی که می‌توانیم نامش را فهم و درک عمیق مقایسه‌ای^۱ بگذاریم به شیوه‌های گوناگون در پیش گرفته شد، آن‌هم نه فقط از جانب اسمیت - که پرتوان‌ترین حامی و مبلغ آن بود- بلکه از جانب مارکی دو کندورسه^۲ (بنیان‌گذار قواعد ریاضی نظریه انتخاب اجتماعی که به شدت تحت تأثیر اسمیت بود)، جرمی بنتام^۳، مری ولستن کرفت^۴، کارل مارکس^۵ و جان استوارت میل^۶، در میان بسیاری دیگر که جملگی از ستایشگران اسمیت بودند و به درجات گوناگون و به روشنی از وی تأثیر پذیرفته بودند.

از قرار معلوم، جریان اصلی فلسفه سیاسی امروز در کندوکاو در باب نظریه عدالت عمدتاً از سنت اول نهادگرایی استعلایی وام می‌گیرد. می‌توان نیرومندترین و پراهمیت‌ترین شرح و تفسیر از این رویکرد به عدالت را در آثار فیلسوف سیاسی برجسته معاصر خودمان، جان رالز^۷ یافت. درحقیقت، «اصول عدالت» رالز در نظریه‌ای در باب عدالت^۷ کاملاً برای گزینش درست و بی نقص نهادهای عادلانه تعریف شده‌اند. این سنت به‌طور کلی اصلاً با آرای اسمیت همخوانی ندارد. تمرکز اسمیت بر فهم و ادراک عمیق عدالت واقعی بود (نه فقط بر نهادها و مناسبات) و نیز بر مقایسه‌ها و نه استعلا. در رویکرد اسمیتی تمرکز اصلی بر سؤالاتی مانند «عدالت چگونه می‌تواند پیشرفت می‌کند؟» است و در عوض، در نظریه رالز به سؤالاتی مثل «نهادهای عدالت کامل کدام‌اند؟» برمی‌خوریم.

بی‌طرفی و ناظر بی‌طرف

تضاد مهمی که میان رویکرد اسمیت و رویکرد مبتنی بر قراردادهای اجتماعی برقرار می‌شود بستگی به فرم، شاکله و شیوه راهبری بی‌طرفی موردنیاز برای رعایت انصاف و عدالت دارد. اسمیت در آزمون و خطای فکری‌اش در باب بی‌طرفی به ابزار «ناظر بی‌طرف» متوسل می‌شود که هم می‌تواند به دلخواه درون یک

-
1. comparative realizations
 2. Marquis de Condorcet
 3. Mary Wollstonecraft
 4. Karl Marx
 5. John Stuart Mill
 6. John Rawls
 7. A Theory of Justice

گروه باشد و هم از بیرون آن بیاید. این موضوع فکری تفاوت زیادی با نقطه‌نظرات قابل قبولی دارد که رویکرد «قرارداد اجتماعی» بر آن متمرکز است تا از دیدگاه‌های افراد درون یک جامعه سر دربیآورد که در آن قراردادی در دست تکوین است. در بحث رالز پیرامون آنچه «توازن بازتابنده فکری»^۱ می‌نامد، می‌توان چشم‌اندازهای دیرپایی را در نظر گرفت؛ اما در نظریه ساختارمند «عدالت به مثابه انصاف»^۲ وی، نقطه نظرات مرتبط کاملاً به دیدگاه‌های افراد جامعه‌ای محدود می‌شوند که به اصطلاح وضعیت اولیه^۳ در آن بر تفکر و تأمل عمیق استوار است. از این نظر، بی‌طرفی مورد بررسی رالز و رویکرد قرارداد اجتماعی در قلمروی «بسته»^۴ است - یعنی محدود است به اعضای طرف‌های قرارداد (یا «نمایندگان» آنان). برعکس، ناظر بی‌طرف اسمیت ما را به یک حوزه بی‌طرفی گشوده^۵ رهنمون می‌شود.

مسئلاً، هم اسمیت و هم کانت حرف‌های زیادی برای گفتن در مورد اهمیت موضوع بی‌طرفی داشتند. هرچند شرح و بسطی که اسمیت در باب مفهوم بی‌طرفی به دست داد، کمتر در خاطر فلاسفه اخلاقی و سیاسی معاصر مانده است، تشابهات قابل توجهی بین رویکرد کانتی و رویکرد اسمیت وجود دارد. در واقع، تحلیل اسمیت از «ناظر بی‌طرف» تا حدودی مستحق آن است که پیشگام مبادرت به تفسیر بی‌طرفی و قاعده‌مند کردن مطالبات انصاف‌محور باشد که از عمده دغدغه‌های جهان روشنگری اروپا بود. افکار اسمیت نه فقط در میان متفکران عصر روشنگری از قبیل کوندورسه تأثیرگذار بود، که همان‌طور که از مکاتبات کانت با مارکوس هرتس^۶ در سال ۱۷۷۱ می‌دانیم، وی نیز با نظریه احساسات اخلاقی آشنایی داشته است (هرچند متأسفانه هرتس به این اسکاتلندی مغرور و سربلند با عنوان «اسمیت انگلیسی» اشاره کرده است). نظریه احساسات اخلاقی سالیان متمادی پیش از آثار کلاسیک خود کانت، بنیاد مابعدالطبیعه اخلاق^۷ (۱۷۸۵) و نقد عقل عملی^۸ (۱۷۸۸) به چاپ رسیده بود و به نظر کاملاً محتمل می‌رسد که کانت تحت تأثیر اسمیت بوده باشد.

-
1. equilibrium Reflective
 2. Justice as Fairness
 3. Original position
 4. Closed
 5. Open
 6. Herz Markus
 7. Groundwork
 8. Critique of Practical Reason

اما اختلافات بین آرای اسمیت و آرای کانت از یک طرف، و از طرف دیگر، با آرای رالز در مبحث کنونی اهمیتی ویژه دارند. از نگاه اسمیت، مجادلات درونی در میان شرکت‌کنندگان در موضع اولیه رالز آنچنان‌که باید و شاید مورد ژرف‌نگری و مذاقه قرار نگرفته است، چون ما وقتی در یک جامعه واحد مشغول تدوین و تکوین قرارداد اجتماعی هستیم، باید از نقطه‌نظرات دیگران فراتر رویم.

طبق استدلال اسمیت، ما هرگز نمی‌توانیم احساسات و انگیزه‌های خود را واکاوی کنیم و هرگز نمی‌توانیم قضاوتی حول آنها شکل دهیم، مگر اینکه به طریقی خود را از جایگاه طبیعی خویش دور کنیم و بکوشیم این احساسات و انگیزه‌ها را از فاصله به خصوصی با خودمان ببینیم. اما تنها راهی که برای این کار داریم، این است که تلاش کنیم این احساسات و انگیزه‌ها را از نظرگاه دیگران یا آن‌طور بنگریم که دیگران احتمال دارد ببینند.

ابزار عملیاتی بی‌طرفی بسته در «عدالت به‌مثابه انصاف» رالز را می‌توان در قیاس با رویکرد اسمیت به لحاظ نفوذ و دامنه محدود دانست. و این امر به چه علت مشکل‌ساز است؟ در واقع، الزام به اینکه تلاقی قضاوت‌های عقلانی عموم پیرامون عدالت فراتر از مرزهای یک حکومت یا منطقه باشد، دو دلیل اصلی دارد: ۱. موضوعیت ارتباط منافع دیگران - هم دور و هم نزدیک به هر جامعه‌ای - برای پیشگیری از بی‌انصافی در حق کسانی که طرف قرارداد اجتماعی آن جامعه نیستند؛ و ۲. شایسته و بایسته بودن چشم‌اندازهای دیگران برای بسط و گسترش کندوکاو خودمان در اصول مرتبط، تا از کوته‌نظری^۱ توأم با بی‌دقتی در قبال ارزش‌ها و مفروضات جامعه محلی اجتناب شود.

منافع متقابل و ناظر بی‌طرف

یک قرارداد اجتماعی فی‌نفسه باید محدود به اعضای یک حکومت مستقل باشد - این قرارداد در میان شهروندان آن حکومت جاری است. این موضوع، بسط این مفهوم به کل جهان را - آنچنان‌که کسانی هم به اعمال آن مبادرت ورزیده‌اند - دشوار می‌کند. درحقیقت، دقیقاً به‌خاطر همین شیوه استدلال «قراردادگر» است که فلاسفه بسیاری وسوسه شده‌اند ادعا کنند مفهوم عدالت جهانی در زمان کنونی و بدون یک حاکمیت مقتدر جهانی بی‌معناست. ابزار تحلیلی ناظر بی‌طرف اسمیت این محدودیت

1. parochialism

را دور می‌زند، آن‌هم نه با طرح مسئله با نظر به قراردادی که مورد مذاکره قرار گرفته و در میان اعضای یک حکومت جاری است، بلکه با توسل به داوران بی‌طرف -از دور و نزدیک- که برای نزدیک شدن به قضاوت عقلانی بی‌طرفانه باید ارزیابی‌هایشان را مورد توجه قرار داد. توسل و درگیر شدن با اندیشه‌های اسمیتی برای پرداختن به اوضاع آشفته جهانی کاملاً واجب و ضروری است. جهان از جهاتی با مسیر اسمیت دست‌وپنجه نرم می‌کند و با اینکه تغییر مسیر تدریجی از تفکر ملی و ملی‌گرایی به سوی جی ۸ و اکنون به سوی جی ۲۰ حرکت در جهت صحیح است، به برهان و دلایل اسمیتی باید از این نیز پیش‌تر برویم.

درواقع، اسمیت در هر دو کتابش در نمونه‌های گوناگون از نفوذ و دامنه قضاوت عقلانی جهان‌شمول به خوبی بهره می‌برد. برای مثال، تخلفات انجام‌شده در ابتدای سیطره بریتانیا بر هند از جمله موجب شدن قحطی فاجعه‌بار سال ۱۷۷۰ وی را تا حدود زیادی درگیر کرده و بخش قابل توجهی از ثروت ملل را به خود اختصاص داده است. وقتی که او چنین نتیجه گرفت که کمپانی هند شرقی نه فقط «هند شرقی را سرکوب می‌کند و حکومتی مستبدانه در آن برقرار کرده است»، بلکه «اصلاً کفایت حکمرانی بر اراضی تحت تصرف آن را ندارد»، به یک قرارداد اجتماعی که به گونه‌ای غیر متعارف ایجاد شده بود ارجاع نمی‌داد (جای دادن چنین قضاوتی در یک چهارچوب قراردادگرا کار بغایت دشواری می‌بود)، بلکه به نفوذ و دامنه‌ای اشاره داشت که ناظر بی‌طرف آن را میسر می‌کند، بی‌آنکه قضاوت‌ها پیرامون عدالت را به مرزهای یک حکومت محدود کند.

موضوعات مشابه امروزه نیز پابرجا هستند و از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردارند. اینکه آمریکا چگونه به نفوذ اقتصادی‌اش، نه فقط بر آمریکایی‌ها که بر دیگر جهانیان نیز تأثیری هژمونی می‌گذارد. ایدز و بیماری‌های همه‌گیر دیگر از کشوری به کشور دیگر و از قاره‌ای به قاره دیگر سفر می‌کنند و داروهای ساخته و تولیدشده در برخی مناطق جهان برای ادامه حیات و آزادی مردم مناطق دوردست نیز اهمیت دارند. همین‌طور، آنچه می‌توانیم در مورد چالش‌های محیط زیستی که امروزه با آنها مواجهیم بگوئیم باید مبتنی بر قضاوت عقلانی جهان‌شمول پیرامون تشریک تکالیف، تعهدات و پذیرش و تحمل بار مسئولیت و مصائب باشد و نه یک تحلیل قراردادگرای سفت‌وسخت که به مرزهای یک حکومت محدود شده باشد.

ناظر بی‌طرف و اجتناب از نگرش‌های کوتاه‌نظری

یک برهان دیگر برای رویکرد «گشوده» به سیاق اسمیت این است که این رویکرد باعث اجتناب از دام گرایش‌های کوتاه‌نظری می‌شود. اگر بحث در مورد الزامات عدالت محدود به یک مکان و موقعیت خاص - یک کشور یا حتی منطقه‌ای بزرگ‌تر از آن - باشد، ممکن است با خطر نادیده گرفتن یا غفلت در باب دلایل و برهان‌های مخالف و چالش‌برانگیزی مواجه شویم که احتمال دارد در مجادلات سیاسی محلی مطرح نشوند یا در گفتمان محدود به فرهنگ محلی حل شوند، اما این برهان‌های مخالف از یک چشم‌انداز بی‌طرف فوق‌العاده مهم، برجسته و قابل تأمل‌اند.

این مسئله در مجادلات حقوقی کنونی نقش پررنگی ایفا می‌کند - مثلاً در میان قضات دیوان عالی ایالات متحده در خصوص قابل‌پذیرش بودن ارجاع به استدلال‌ات و قضاوت‌ها در دادگاه‌های کشورهای دیگر برای رسیدن به درک متناسب از الزامات عدالت در ایالات متحده. تأکید اسمیت بر اینکه باید از «چشمان باقی‌انبای بشر» مدد جست و استمرار طلبید تا بتوان فهمید که آیا «یک مجازات منصفانه هست [یا خیر]» در اینجا نیز موضوعیت فوق‌العاده‌ای پیدا می‌کند.

اسمیت مشخصاً مشتاق بود در علم حقوق و قضاوت عقلانی در خصوص امور سیاسی و اخلاقیات از چنگال کوتاه‌نظری بگریزد. وی در فصلی از نظریه احساسات اخلاقی تحت عنوان «در باب تأثیر عرف و مُد بر تأیید و عدم تأیید اخلاقی احساسات»، نمونه‌های گوناگونی به دست می‌دهد تا ثابت کند مباحثی که محدود به یک جامعه خاص هستند، چگونه می‌توانند در حیطه ادراکی محبوس شوند که به‌راستی تنگ‌نظرانه و کوتاه‌بینانه است. ... زنده‌به‌گور کردن و کشتار نوزادان - عمل رایجی بود که کم‌وبیش در تمامی ایالات یونان و حتی

در میان اهالی آداب‌دان و متمدن آتن نیز مجاز شمرده می‌شد... عرفِ جاافتاده حتی طریقت فلاسفه را نیز - که باید منصفانه‌تر و صحیح‌تر می‌اندیشیدند - منحرف کرده بود و به همین دلیل همچون بسیاری از مواقع دیگر به‌جای آنکه این اجحاف و تعدی موحش را توبیخ کنند، با ملاحظات دور از ذهن و غیرقابل‌قبولی در باب سودمندی عمومی از آن پشتیبانی به عمل می‌آوردند. ارسطو در این باره چنان سخن می‌گوید که گویی چیزی بوده که حاکمان باید در بسیاری مواقع آن را تشویق می‌کرده‌اند. افلاطون شفیق و دلسوز نیز همین موضع مشابهی را دارد و با وجود آن همه عشق به بشریت که به‌تمامی آثارش جان می‌بخشد، در هیچ کجا چنین عملی را نامناسب ندانسته و رد نمی‌کند.

بدین ترتیب، تأکید اسمیت بر اینکه ما باید احساساتمان را در کنار سایر موارد و با «فاصله خاصی از خودمان و منفعت شخصی مان» ببینیم، فراتر از ضرورت موشکافی تأثیر منافع شخصی می‌رود و الزام به زیر سؤال بردن سیطره تام سنن و عادات دیرینه را نیز مطرح می‌کند. در بررسی و دقت در قواعد تثبیت شده در دنیای امروز از جمله مجاز شمردن اعمال شادی همچون سنگسار زنان زناکار تحت حکومت طالبان و استفاده گسترده از مجازات اعدام (با یا بدون گردهمایی و تشویق گهگاه عموم) - مثلاً در چین، عربستان سعودی، ایران و ایالات متحده (چهار کشوری که از نظر کثرت مجازات اعدام در سال ۲۰۰۸ سرآمد جهان شدند) - چشم‌اندازهای دیگران هم از دور و هم از نزدیک به دلایلی که اسمیت با قاطعیت در احساسات اخلاقی مطرح نموده است، موضوعیت دارند.

تمایلات درونی و سوگیری‌ها،^۱ شمول‌پذیری^۲ و برابری

سخن‌انم را با ملاحظات دربارۀ احساسات شخصی اسمیت به پایان می‌برم. در این مقدمه کم‌وبیش به‌طور کامل به استدلال‌ات عقلانی اسمیت پرداختم و نه به سوگیری‌های و تمایلات زمینه‌ای وی. برای این کار مبنایی منطقی دارم: به‌گمان من، اسمیت درست فکر می‌کرد (همان‌طور که پیش‌تر از او نقل قول آورده‌ام) که «قاطعانه‌ترین و قابل‌اطمینان‌ترین قضاوت‌های ما درخصوص درست و غلط توسط قواعد و مفاهیم برگرفته از استقرار عقلی سامان‌دهی می‌شود»، با وجود این، اسمیت بازهم به صورتی کاملاً قانع‌کننده بحث کرده است که «ادراکات نخستین» ما در باب درست و غلط «نه موضوع عقل که موضوع حس و عاطفه فوری و بلا واسطه است»؛ هرچند ادراکات نخستین ما ممکن است در واکنش به بررسی‌های منتقدان دستخوش دگرگونی شود (همان‌طور که اسمیت نیز خاطر نشان کرده است)، این ادراکات همچنان می‌توانند سرخ‌های جالبی در مورد سوگیری‌ها و زمینه‌های عاطفی مان به ما بدهند. یکی از چشمگیرترین خصوصیات شخصیتی اسمیت این سوگیری وی بود که تا جای ممکن شمول‌پذیر باشد - نه فقط از نظر محلی که همچنین از نظر جهانی. او اذعان دارد که ما ممکن است تکالیف ویژه‌ای در قبال همجواران خود داشته باشیم، اما باید در نهایت گستره دل‌مشغولی و توجه خویش

1. Inclinations
2. Inclusion

را از این محدوده تنگ فراتر ببریم. پیش‌تر به جنبه جهانی چشمگیر و فراوان شمول‌پذیری اخلاقی و سیاسی اسمیت پرداخته‌ام. می‌خواهم این دریافت را به سخنان پیشینم اضافه کنم که شمول‌پذیری اخلاقی اسمیت همسنگ یک سوگیری قوی معرفت‌شناختی به مشابه دانستن ذاتی انسان‌ها در هر کجای جهان است. اینکه اسمیت با سهولت تمام مرزهای طبقه، جنسیت، نژاد و ملیت را درمی‌نوردد تا در انسان‌ها یک پتانسیل برابر فرضی ببیند و برای استعدادها و قابلیت‌های طبیعی آنان هیچ‌گونه تفاوت ذاتی قائل نمی‌شود، فوق‌العاده درخور توجه است. استنباط تجربی اسمیت از پتانسیل برابر انسان‌های مختلف از همه روشن‌تر در ثروت ملل به منصفه ظهور رسیده است:

در واقعیت، تفاوت استعدادهای ذاتی و طبیعی اشخاص گوناگون بسیار کمتر از آن چیزی است که ما از آن آگاهی داریم و نبوغ بغایت متمایزی که انسان‌ها را در حرفه‌های گوناگون از یکدیگر متمایز می‌کند، وقتی به درجه کمال و بلوغ برسد در بسیاری موارد نه علت که معلول تقسیم کار است. برای مثال، تفاوت بین بی‌شبه‌ترین شخصیت‌ها، بین یک فیلسوف و یک باربر عامی گویی نه‌چندان برخاسته از طبیعت و سرشت آنان که بیشتر برخاسته از عادت، عرف و آموزش است. آنان احتمالاً وقتی به دنیا آمده‌اند، در طول شش الی هشت سال نخست زندگی احتمالاً شباهت زیادی به یکدیگر داشته‌اند و نه والدین و نه همبازی‌هایشان تفاوت قابل‌توجهی میان آنان نمی‌دیدند.

در اینجا به راحتی می‌توان متوجه ناهماهنگی و تضاد جدی بین دیدگاه تجربی اسمیت که آن را با قاطعیت مطرح می‌کند و شواهد علمی‌ای شد که تفاوت‌های ژنتیکی میان افراد مختلف یک نژاد یا ملیت یا طبقه را اثبات می‌کنند. مهم نیست اظهارات نقل شده صحیح‌اند یا خیر. آنچه واقعاً اهمیت دارد این است که بفهمیم این تعمیم معرفت‌شناختی اسمیت نشان می‌دهد او هم با تمام وجود می‌خواسته باور داشته باشد و هم تصور می‌کرده آیا فرض درستی است که وقتی با گروه‌های مختلف افراد سروکار داریم که هیچ تمایز ژنتیکی از پیش تعیین شده‌ای میان‌شان وجود ندارد، تفاوت‌های بین گروه‌های مختلف تا حدود زیادی برآمده از تفاوت در آموزش و فرصت‌های موجود بوده است تا تفاوت در استعدادهای طبیعی.

طبقه کارگر در قیاس با اشخاص ثروتمند و بلندمرتبه نه فقط دسترسی به مراتب کمتری به آموزش - و به ویژه آموزش باکیفیت - دارند، بلکه کار و مشغله طبقه کارگر در قیاس با کار افراد برخوردار و ثروتمند به آنان فرصت به مراتب کمتری می‌دهد تا اذهان و دید خویش را پرورش داده و فرهیخته کنند.

به‌علاوه، کار افراد بلندمرتبه و ثروتمند چنان نیست که از صبح تا شب به ستوهشان آورد. آنان عموماً وقت آزاد زیادی دارند که می‌توانند طی آن خود را در هر شاخه‌ای به کمال برسانند؛ چه به‌لحاظ کسب دانش مفید و کاربردی و چه به‌لحاظ کسب دانش تفننی که یا ممکن است بستر آن را مهیا کرده باشند یا ممکن است در اوان عمر به آن علاقه‌مند شده باشند.

در مورد عوام عکس این قضیه صادق است. آنان وقتی ندارند که صرف آموزش کنند. والدینشان قادر به تأمین مالی آنان حتی در دوران نوباوگی نیز نیستند. به‌محض آنکه قادر به کار کردن شوند، باید خود را وقف پیشه‌ای کنند تا بتوانند معاش خود را تأمین کنند. آن پیشه نیز عموماً چنان ساده و یکدست است که چندان موجبات کاربست قوه فاعله را فراهم نمی‌آورد و درعین حال، کار آنان چنان مداوم و بی‌امان و نیز چنان سخت و طاقت‌فرساست که نه وقت آزادی برایشان باقی می‌گذارد و نه کمترین تمایلی به پرداختن یا حتی اندیشیدن به هر چیز دیگری.

هرچند مهم است که تمایل درونی و سوگیری - و درحقیقت، اشتیاق - اسمیت در باور به پتانسیل برابر تمامی ابنای بشر را درک کنیم، جنبه اساسی رهنمودهای سیاسی وی تأکیدش بر غفلت طبقاتی در مورد استعدادهای بشر به‌واسطه نبود آموزش و ماهیت غیرخلاقانه کاری است که بخش اعظم طبقات کارگر به سبب شرایط اقتصادی‌شان مجبورند انجام دهند. به‌گمان اسمیت، اختلافات طبقاتی بازتاب‌دهنده همین نابرابری در دستیابی به فرصت‌هاست و نه نشانگر تفاوت‌های ذاتی در استعدادها و قابلیت‌ها.

همان‌طور که از اظهارات اسمیت هم در نظریه احساسات اخلاقی و هم در ثروت ملل هویداست، وی شباهت بین استعدادهای فطری را نه‌تنها در درون ملت‌ها که همین‌طور فراتر از مرزهای سرزمینی و فرهنگی نیز می‌پذیرد. فرض فرودستی نژادی یا منطقه‌ای برخی از انسان‌ها که در میان بسیاری از هم‌عصران اسمیت کاملاً جاافتاده بود، اصلاً در آثار وی به چشم نمی‌خورد و اسمیت صرفاً به‌لحاظ انتزاعی نیز به این نکات نمی‌پردازد. مثلاً بحث می‌کند که چرا به نظرش تولیدکنندگان چینی و هندی در واقع، به‌لحاظ قابلیت تولید تفاوتی با تولیدکنندگان اروپایی ندارند؛ هرچند ممکن است نهادهایشان آنان را ناتوان کرده باشد. وی بر مبنای سوگیری‌اش عقب‌ماندگی نسبی آفریقا در اقتصاد را برآمده از ضعف‌های جغرافیایی آن قاره می‌داند که اصلاً شبیه «خلیج‌های عربستان، ایران، هند، بنگال و سیام در آسیا» نیست تا فرصت‌هایی برای دادوستد تجاری با دیگران برای آنان فراهم آورد. همچنین، فرض

استعدادهای خدادادی و برتر نژادی انسان سفیدپوست اسمیت را به خشم می‌آورد و در مقطعی حتی غیظ خود را آشکارا ابراز می‌نماید: «هیچ سیاهی از اهالی ساحل آفریقا نیست که از این نظر دارای همان میزان علو طبعی نباشد که روح ارباب فرومایه‌اش اغلب قادر به درک آن‌هم نیست». یا این ابراز خوشحالی نامتعارف اسمیت از خواص غذایی سیب‌زمینی را در نظر بگیرید:

می‌گویند اغلب افسران، باربران و ذغال‌کش‌های لندن و آن زنان شوربختی که به‌واسطهٔ روسپی‌گری روزگار می‌گذرانند و شاید قوی‌ترین مردان و زیباترین زنان در مستعمرات بریتانیا از پایین‌ترین مراتب اجتماع در ایرلند آمده‌اند که قوت غالبشان همین ریشه [سیب‌زمینی] بوده است. هیچ غذایی نمی‌تواند شاهدهی قاطع‌تر بر خاصیت مغذی خود و به‌ویژه مفید بودن و سلامت‌ش برای بهبود بنیهٔ انسان ارائه کند. او با این گریز خارق‌العاده به اطلاعات تغذیه‌ای به‌صورت غیر مستقیم می‌خواهد در برابر ریشخند انگلیسی‌ها (از جمله ریشخند وابستگی ایرلند به سیب‌زمینی) از ایرلندی‌ها دفاع کند، ریشخندی که حتی به قرن شانزدهم نیز برمی‌گردد و در ملکهٔ پریان^۱ اثر ادموند اسپنسر^۲ نیز به آن برمی‌خوریم. صدا البته، نفوذ جهانی استدالات اخلاقی و سیاسی اسمیت از شاخصه‌های برجستهٔ اندیشهٔ اوست؛ اما باور او به اینکه تک‌تک انسان‌ها با پتانسیل مشابه زاده می‌شوند و -از همه مهم‌تر برای سیاست‌گذاری- باورش به اینکه نابرابری‌های جهان انعکاس‌دهندهٔ تبعیض‌های اجتماعی و نه طبیعی است نیز قویاً این استدلال‌ها را تکمیل می‌کنند.

در اینجا به بینشی برمی‌خوریم که امروزه فوق‌العاده به کار ما می‌آید. استمرار موضوعیت جهانی افکار و آرای اسمیت بغایت شگفت‌انگیز است و اینکه چنین بینش جهان‌شمولی با آن حمیت از جانب کسی ارائه شده که یک ربع هزاره پیش بیشتر عمرش را در انزوای قابل توجهی در یک شهر ساحلی کوچک در اسکاتلند سپری کرده است، قدرت ذهن و اندیشهٔ اسمیت را نشان می‌دهد. تحلیل‌ها و کندوکاوهای اسمیت برای هر جامعه‌ای در جهان که در آن موضوعات مربوط به اخلاق، سیاست و اقتصاد مورد توجه باشد، اهمیت اساسی دارند و نظریهٔ احساسات اخلاقی نیز مانیفستی جهانی است که برای جهان ما با وابستگی‌های متقابل آن اهمیتی بنیادین دارد. این کتاب حقیقتاً از نفوذ و دامنه‌ای شگرف برخوردار است و در باب مسائل دوران معاصر نیز حرف‌های زیادی برای گفتن دارد.

1. Faerie Queene
2. Spenser Edmund

بخش دوم: نقد و تحلیل غفلت‌های چهارگانه از آثار آدام اسمیت

مقدمه

رساله معروف آدام اسمیت، با نام «کندوکاوی در ماهیت و علل ثروت ملل»^۱ (۱۷۷۶) و با حجمی حدود هزار صفحه، یکی از مهم‌ترین آثار تولیدشده در تاریخ اندیشه اقتصادی است. کتابی که با وجود اهمیت غیرقابل انکار آن، دارای پیچیدگی‌های کلامی بسیار برای خوانندگان امروزی است؛ تا آنجا که کمتر کسی متن اصلی آثار وی را بدون واسطه و به‌دقت مورد مطالعه قرار داده است. در همین راستا باتلر به‌عنوان یکی از بنیان‌گذاران اندیشکده معتبر اقتصادی در لندن با نام «موسسه آدام اسمیت»^۲ معترف است که امکان درک رساله ثروت ملل اسمیت حتی برای خوانندگان تحصیلکرده انگلیسی‌زبان که مسلط به فلسفه، علوم اقتصادی و علوم اجتماعی نیز می‌باشند، به‌سختی ممکن است؛ از این رو می‌نویسد: «ثروت ملل با کلامی آکنده از آرایه‌های بلاغی^۳ و واژگانی غیرمرسوم^۴ و بی‌شمار مثال‌های قرن هجدهمی، به‌جای آنکه خواننده را روشن سازد، او را سردرگم می‌سازد. اما با این حال نقش اسمیت با این کتاب در اقتصاد، همچون نقش نیوتن در فیزیک و داروین در زیست‌شناسی است» (باتلر، ۲۰۱۱، ص ۴).

به‌هر ترتیب، اسمیت، در این کتاب تمام تلاش خود را نمود تا جامعیتی از حیات اقتصادی را با تمرکز بر سرشت انسان و پویایی‌های ساختارهای اجتماعی صورت‌بندی نماید و با بیان شواهد و مصادیق فراوان و حفظ پایبندی به اصل واقع‌گرایی، به تشریح وقایع اقتصادی در نظامی سیستماتیک^۵ بپردازد. البته باید گفت که اسمیت سال‌ها پیش از انتشار این کتاب، رساله «نظریه احساسات اخلاقی» خود را منتشر نمود. او در این کتاب و در مقام یک فیلسوف اخلاق، بیشتر بر دغدغه‌مندی‌های اخلاقی و اجتماعی خود تأکید داشته و پای مسائل مهمی همچون تعاملات و کنش‌های بین فردی میان عاملان اجتماعی را با ژرف‌نگری خاص مبتنی بر اصول روان‌شناسی و پیش‌زمینه‌های فلسفی، حقوقی و اخلاقی در جامعه طبقاتی انگلیس به میان کشیده است (متوسلی و رستمیان، ۱۴۰۱).

-
1. Inquiry An into Nature the of Causes and the Wealth of nations
 2. Institute Smith Adam (ASI)/ <https://www.adamsmith.org/>
 3. Flowery
 4. Outmoded
 5. Systematic order

با این اوصاف، اکنون مهم است که آیا سیاق توصیف‌گرایانه و تجربه‌محورانه اسمیت در حوزه‌ای مانند اقتصاد، قابل‌تجمع با آرمان‌های فضیلت‌محورانه او در نظریات اخلاقی خواهد بود یا خیر و یا به تعبیری دیگر، موضوعیت و جایگاه مفاهیم طرح شده در کتاب نظریه احساسات اخلاقی، چگونه در تحلیل اقتصادی آرای اسمیت ممکن می‌شود. در همین راستا، ابتدا مروری مختصر بر کتاب نظریه احساسات اخلاقی خواهیم داشت و پس از آن به تحلیل دیدگاه‌های طرح شده توسط آمارتیا سن در مقدمه این کتاب - از نسخ آثار کلاسیک انتشارات پنگوئن - و نقد آن خواهیم پرداخت.

۱. معرفی اجمالی کتاب نظریه احساسات اخلاقی

نخستین نسخه از کتاب نظریه احساسات اخلاقی انتشار یافته در سال ۱۷۵۹، تحریر درس‌گفتارهای ساختارشکنانه آدام اسمیت در دانشگاه گلاسکو است. اسمیت برای این کتاب اهمیت خاصی قائل بود تا آنجا که شش ویرایش از این کتاب به چاپ رسیده است و آخرین ویرایش مربوط به سال ۱۷۹۰ و اندک زمانی پیش از مرگ اوست. این کتاب در واقع، توضیح و تفسیر ایده‌های اخلاقی اسمیت و حاصل بازاندیشی او از مشاهدات زنده حیات انسانی است. او به هنگام معرفی مفاهیم و مضامین گوناگون اخلاقی به فهم متعارف و شعور مشترک مخاطبان متوسل می‌شود و ادعاهای نظری خود را براساس شواهد واقعی از تجربه‌های عینی مستدل می‌کند. همچنین، توصیف‌های او از مجموعه فضائل موردنیاز برای زیست انسانی در جامعه مدرن نظیر خودپایی و پیگیری نفع شخصی^۱ و غیره به واسطه اصلی محوری در فلسفه اخلاق او یعنی همدلی، با دیگر فضائل اخلاقی خیرخواهانه مانند نیکوکاری و نیک‌خواهی پیوند می‌یابد و منظومه‌ای از هنجارهای اخلاقی را به تصویر می‌کشد که در آن بهروزی انسان منوط به کاربست نگرشی کل‌گرایانه است.

۲. تبعات غفلت از کتاب نظریه احساسات اخلاقی به‌زعم آمارتیا سن

آمارتیا سن از دو منظر به تبعات غفلت از کتاب نظریه احساسات اخلاقی پرداخته است. در منظر اول ایشان تبعات این غفلت را متوجه اقتصاددانانی می‌داند که مفاهیم مطرح شده در کتاب ثروت ملل را بدون

1. Self-interest

ارجاع به چهارچوب نظری شکل یافته در کتاب نظریه احساسات اخلاقی مورد تعبیر و تفسیر قرار داده‌اند و از این رو، معتقد است که این کم‌توجهی، محدودیت‌هایی را در ادراک بینش‌های عمیق‌تر اسمیت در چهار مقوله یادشده موجب شده است:

۱. درک الزامات عقلانیت؛

۲. توجه به تکثر و چندگانگی انگیزه‌های بشر؛

۳. نقش نهادها و وابستگی متقابل آنها و نیز بازارهای آزاد در کارایی اقتصادی؛

۴. پیوند میان علم اخلاق و اقتصاد؛

همچنین، در تحلیلی دیگر می‌توان گفت: آمارتیا سن بر این باور است که ثروت ملل (بیان واقعیت‌های در جریان و هست‌ها)، اگر مبتنی بر چهارچوب و تحت هدایت و راهبری فرم‌های^۱ برگرفته از نظریه احساسات اخلاقی نوشته می‌شود، بسیاری از تفسیرها درخصوص نارسایی‌ها و نواقص ثروت ملل به‌عنوان نخستین ترویج‌دهنده اندیشه‌های مکتب مرسوم اقتصادی به چشم نمی‌خورد. نواقصی که او در قالب درک الزامات و ضرورت‌های عقلانیت، به رسمیت شناختن تکثر و چندگانگی انگیزه‌های بشری (عدم بسنده کردن به انگیزه سود و نفع شخصی) پیوند بین علم اخلاق و علم اقتصاد و پیوند ناگسسته نهادها و کارکرد بازارهای آزاد^۲ مورد اشاره قرار داده است. یقیناً سرمنشأ انحطاط و خطای متدولوژیک^۳ در آثار اندیشمندان بزرگ بعدی یعنی جان استوارت میل، مالتوس، ریکاردو، مارشال و نیز طرح نقدهای شکننده در ادبیات مارکسیستی درخصوص بازار آزاد و اسشمار نیروی کار توسط مارکس از همین جاست. اگر این بنیان‌ها مورد توجه قرار می‌گرفت، مارکس هرگز نمی‌توانست اصل حقوق و مالکیت خصوصی، مبادله و بازار آزاد را زیر سؤال برد و سرنوشت جوامع زیادی را با دگرگونی‌هایی مهلت و تحریک‌کننده متأثر کند.

اما از منظری دیگر آمارتیا سن به تبعات این غفلت از دریچه علم اخلاق و فلسفه سیاسی پرداخته است و بی‌توجهی به دو اصل «بی‌طرفی»^۴ و «جهان‌شمولی»^۵ در این علوم را نتیجه آن می‌داند که در مقاله دیگری

1. forms
2. Free Market
3. Methodological error
4. Impartiality
5. universality

با عنوان «نقد و تحلیل دیدگاه آمارتیا سن و آدام اسمیت در خصوص فلسفه اخلاق و امور سیاسی با تأکید بر نظریه احساسات اخلاقی» مفصل به آن پرداخته خواهد شد. با وجود این، و با آنکه تأکید بیشتر این مقاله بر تحلیل آرای اقتصادی اسمیت است، در نقدی جدی به برداشت‌ها و تفسیرهای آمارتیا سن مبنی بر این نکته که آرای اقتصادی اسمیت بدون در نظر گرفتن چهارچوب نظریه احساسات اخلاقی مورد تفسیر قرار گرفته است، باید گفت که برای هر فرد اخلاق‌مدار و پایبند به اصول اخلاقی، بی‌طرفی و تکیه زدن بر اصول جهان‌شمول برخاسته از فطرت وجودی و وجدان پاک انسانی، ضرورت و وجوبی قطعی^۱ است. بنابراین، اگر تنها همین دو اصل یعنی بی‌طرفی و جهان‌شمولی نوع آرمانی برای نظریه‌پردازی توسط اسمیت در کتاب ثروت ملل قرار می‌گرفت و فرم، شاکله و راهنما قرار داده می‌شد، به مقدار زیادی از برداشت‌های حدی، تورش‌دار و یک‌جانبه‌گرایانه در علم اقتصاد مرسوم، جلوگیری می‌شد. حتی در گستره‌ای فراتر از علم اقتصاد یعنی در جامعه‌شناسی نیز دیگر مفاهیمی همچون حسن خلق، همدلی و رعایت آداب در تعاملات انسانی صرفاً به دامنه نیازهای انسانی آن‌هم به سبب حضور در جامعه و خصلت جامعه‌پذیری او نسبت داده نمی‌شد؛ بلکه به جامعه‌پذیری همچون جامعیتی مفهومی و فراذهنی از زیست اجتماعی^۲ و به‌عنوان ضرورت و وجوبی فطری برای بشریت توجه می‌شد. قید فراذهنی بودن نیز به دلیل غیرقابل ادراک بودن تمام جنبه‌های آن است؛ اما نگرشی است که بنیان فکری آن به‌خوبی با ایده روح مشترک انسانی سازگار است و ضرورت تعامل اجتماعی را نه به دلیل نیازهای زیستی بلکه به دلیل خصیصه‌ای وجوبی برای تمامی ابنای بشر می‌داند.

۳. نسبت نظریه احساسات اخلاقی با ثروت ملل

به گمان آمارتیا سن، نه‌تنها ارتباط میان این دو اثر اجتناب‌ناپذیر است، بلکه مفاهیم طرح‌شده در آنها نیز از خاستگاه یکسانی برخوردارند. وی با ابراز شگفتی از تقریرهای شکل‌گرفته مفسران پیرامون تضاد میان

1. Apodectic

2. Idea of socialization

Idea یا جامعیت مفهومی فراذهنی، ماهیت و سرشتی ناب و پیشینی از اصولی است که همزاد با آفرینش بشر هستند. مفاهیمی که جایگاهشان در حکم راهنما، هدایتگر و راهبری اقتضائاتی است که بشر در دنیای محسوسات با آن روبه‌رو می‌شود. جامعیتی از مفاهیم که هیچ‌گاه به‌طور کامل قابل ادراک نیست و تنها انسان با قیود و محدودیت‌های زمانی و مکانی جنبه‌ها و ابعادی از آن را تجربه می‌نماید. اصولی که فعلیت مستقل ذهن و یا معرف بعد نومن انسانی است.

این دو اثر و چاپ متون تحقیقاتی بی‌شمار در باب به‌اصطلاح «مسئله آدام اسمیت»،^۱ مبنای باور آنان را غیرواقع‌بینانه دانسته و درصدد است تا با تمرکز بر محوری‌ترین مفاهیم طرح‌شده در این دو کتاب یعنی «رفتار مبتنی بر خودخواهی»^۲ در ثروت ملل و «رفتار مبتنی بر همدلی»^۳ در احساسات، به توجیه دیدگاه خود مبنی بر یکسان بودن خاستگاه این مفاهیم بپردازد.

پیش از تحلیل صحت ادعای طرح‌شده توسط آمارتیا سن لازم است تا به این نکته اشاره شود که آدام اسمیت اگرچه در موضعی کاملاً بی‌طرفانه و واقع‌گرایانه به طرح مباحث خود در کتاب ثروت ملل پرداخته است، اما درعین حال متأثر از شرایط زمینه‌ای و دورانی است که در آن می‌زیسته است. دورانی که سلطه نظام سرمایه‌داری بریتانیای کبیر کاملاً مشهود است و وی تمام تلاش خود را نمود تا تمام ارکان آن را به تصویر بکشد. از این رو، چنانچه به‌تمامی مباحث طرح‌شده در ثروت ملل از این منظر بنگریم و بیان تمامی آنها را نمایشی از وضعیت جاری و سلطه و استثمار بریتانیای کبیر بدانیم، آنگاه بسیاری از ایرادات وارده و تناقضات ظاهری در دو اثر توجیه علمی و عملی می‌یابد.

البته روش به کار گرفته‌شده توسط اسمیت یعنی ترسیم وضعیتی آرمانی و ساخت سیستمی منسجم، مرسوم در هر سنت علمی است و ایشان هم دقیقاً به همین دلیل خود را ملزم به تشریح دقیق عقل استدلالی و جایگاه آن در نظام حاکم دانسته است؛ اگرچه نمی‌توان از بی‌توجهی وی به بنیان‌های فلسفی کمال عقل که قرن‌ها قبل توسط اندیشمندان، عرفا و فلاسفه نظیر فلوطین و غیره مورد اشاره قرار گرفته بود، چشم‌پوشی نمود. غفلتی که به‌موجب آن، عقل استدلالی را همچون ابزاری در خدمت آموزه‌های «لذت و درد» بنامی قرار داد و چنین بنیان‌های سستی را برای علم اقتصاد مرسوم پایه‌ریزی نمود. بدتر آنکه اخلاق یا همان اصول اولیه نهادینه‌شده در وجود بشر از ابتدای آفرینش نیز به فراموشی سپرده شد و به بزرگ‌ترین انحطاط و خطای متدولوژیک در ساخت‌دهی به جریان‌های فکری بعدی در علم اقتصاد منجر شد.

مقید شدن علم اقتصاد بر تکنیک‌ها، اصول اخلاقی نظم‌دهنده و ریشه‌دار در تاریخ بشری را که

1. Adam Smith problem
2. on based behavior selfishness
3. on based behavior sympathy

پیشینه آن منتسب به جامعه اسکاتیش‌ها و فلاسفه عصر روشنگری است^۱ را با این بهانه که عدول از علم معمول و روش تفکر علمی مرسوم^۲ است از حوزه تعاملات بشری به کنار گذارد. این درحالی است که هیچ‌گاه ضرورت توجه به اخلاقیات از چشم تیزبین فلاسفه پی‌جوی حقیقت و نیز اندیشمندانی باوجدان‌های بیدار دور نماند. برای مثال، گولت^۳ در مقاله «عقلانیت سه‌گانه در تصمیم‌گیری توسعه» عقلانیت اخلاقی^۴ را مجزا از دو عقلانیت تکنیکی^۵ و سیاسی^۶ می‌داند و معتقد است که حوزه و قلمرو این دو عقل صرفاً تجربی بوده و معطوف به منافع شخصی است؛ درحالی‌که ارزش‌های اخلاقی، مرتبط با سعادت‌مندی تمامی نژادهای بشری^۷ است (گولت، ۱۹۸۶). همچنین کامونز به‌صراحت در متن کتاب «اقتصاد کنش جمعی»^۸ خود، مکاتب کلاسیک و نئوکلاسیک اقتصادی را به فراموش کردن اصول اخلاقی^۹ متهم می‌نماید و اظهار می‌کند که این مکاتب با کنار گذاشتن اصول اخلاقی و پیروی از اصول خشک و بی‌روح مکانیکی، نابودی بی‌رحمانه بشریت را نشانه گرفته‌اند (متوسلی، ۱۴۰۱). همچنین، وی معتقد است که مکاتب پیشین، سه اصل مسلم اخلاقی یعنی آزادی، عدالت و برابری، -البته ریشه‌دار در تجربه و با ماهیتی پسینی^{۱۰}- را نادیده گرفته‌اند و ایشان به دنبال ترجمه و برگردان این اصول در قواعد کاری،^{۱۱} جامعه و پیش بردن آن در مسیر تکاملی موردنظر خویش می‌باشد که همانا تعالی خلقیات و خصلت‌های بشری است (متوسلی، ۱۴۰۱، ص ۱۸).

۱. جهت مطالعه دقیق اندیشه فلاسفه عصر روشنگری و خاستگاه مفهوم عادت جهت‌دستیابی به نظم خودانگیخته و زمینه‌سازی جهت شکل‌گیری چهار نهاد اصلی علم، اخلاق، قانون و دولت و بازار ر. ک: متوسلی، محمود، وهابی‌ایبانه، محبوبه (۱۴۰۱). فلسفه سیاسی آدام اسمیت؛ تجربه‌گرایی و اندیشه‌پردازی، نقطه عطف و آغازی بر توسعه اقتصادی در جهان. تهران: انتشارات نشر نهادگرا.

2. Scientific thinking

3. Goulet

4. Ethical rationality

5. Technical rationality

6. Political rationality

7. the entire human race

۸. ترجمه و تحلیل این کتاب با این عنوان به انجام رسیده است: متوسلی، محمود، وهابی‌ایبانه، محبوبه (۱۴۰۱). نهادگرایی: اقتصاد کنش جمعی؛ واقع‌گرایی اقتصادی مبتنی بر بنیان‌های حقوقی. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).

9. Ethical principals

10. A posteriori

11. working rules

از نقد دیدگاه آمارتیاسن که بگذریم، لازم است تا به رهیافت‌های گوناگون نسبت به مواجهه پژوهشگران با مواضع متباین اسمیت در زمینه انسان‌شناسی بپردازیم تا مدخلی به سوی طرح نظرات پیرامون دو مفهوم همدلی و حب نفس در بخش بعدی گشوده شود. از نگاه گوچمن^۱، اسمیت‌شناس معروف، مواضع اسمیت در خصوص انسان‌شناسی نزد پژوهشگران در سه دسته قابل بیان است:

۱. گروهی که تضاد یا تعارض موجود در اسمیت‌شناسی اسمیت را نتیجه طبیعی تحولات فکری او در گذر زمان می‌دانند؛

۲. گروهی که به‌رغم پذیرش وجود تعارض دو موضع، رویکرد واحدی در ضرورت تبیین، توجه یا نقد چنین تعارضاتی ندارند و ۳. پژوهشگرانی که اساساً اعتقادی به این مسئله ندارند که نگاه انسان به انسان‌شناسی تعارض‌آمیز است که آمارتیاسن را می‌توان از جمله این دسته از افراد دانست (متوسلی و رستمیان، ۱۴۰۱، ص ۶۲ به نقل از گوچمن، ۲۰۰۷).

گوچمن بر همین پایه رهیافت‌های گوناگون را در دو دسته تحلیلی متن‌محور و تاریخ‌نگرانه قرار داده و معتقد است که آن دسته از پژوهشگرانی که با ارجاع به متون اسمیت درصدد تبیین تعارض‌های مفهومی نظام فکری اسمیت برمی‌آیند، آنانی هستند که به بیان آنها در آثار پژوهشی خود پرداخته‌اند؛ اما تاریخ‌نگران این تعارض‌ها را برآیند تحولاتی دانسته‌اند که در تغییرات ریشه‌ای جامعه و زندگی اجتماعی-سیاسی در دوران زیست اسمیت به وقوع پیوسته است.

۴. فهم تکثر و چندگانگی انگیزه‌های بشری

آمارتیاسن معتقد است که اسمیت در هر یک از آثار خود درباره طیف گوناگونی از انگیزه‌های بشری سخن به میان آورده است که در این میان همدلی در احساسات اخلاقی و حب نفس در ثروت ملل به‌عنوان محوری‌ترین نیروهای محرکه ابنای بشر شناخته شده‌اند. اما وی معتقد است که اگر اسمیت در تشریح موضوع خود در خصوص دادوستد به انگیزه حب نفس اشاره کرده است، این‌گونه نیست که از دیگر انگیزه‌ها برای تصمیم مثلاً نظم و انضباط کاری و تعهد به اطاعت از قواعد پسندیده و رفتار توأم باعزت و احترام با دیگران غفلت کرده باشد و بنابراین، اگرچه حب نفس در توجیه برخی پدیده‌های

اقتصادی به کار رفته است، اما موضوعیت دیگر انگیزه‌ها در سازوکارهای اقتصادی قابل چشم‌پوشی نیست.

وی ادله برای مدعای خود را با ارجاع به متن نوشتار اسمیت در بخش همدلی و حب نفس و محدودیت انگیزه سودآوری در اقتصاد مطرح می‌کند و انگشت اتهام خود را در این خصوص به سوی جرج استیگلر نشانه می‌رود. در واقع، آمارتیا سن نفع شخصی اسمیت را تنها نیروی انگیزشی انسان در دادوستدهای اقتصادی در بازار می‌داند و نه نیروی انگیزاننده حاکم بر رفتار و اعمال انسانی. از این رو، در ادامه به بررسی چالش‌های پیرامون این دو مفهوم خواهیم پرداخت.

۴-۱. چالش نفع شخصی و همدلی

«محدود ساختن انگیزه‌های خودخواهانه، و دامن زدن به عواطف خیرخواهانه‌مان، ما را به کمال سرشت انسانی نزدیک می‌کند: تنها چنین عواطفی هستند که می‌توانند هماهنگی احساسات و شورمندی‌ها میان انسان‌ها را ممکن سازند، امری که در خود آستن شوکت و شایستگی انسانی است» (نظریه احساسات اخلاقی، بخش اول، زیر بخش اول، فصل پنجم، ص ۲۵).

مهم‌ترین مسئله در این بخش آن است که انسان چگونه می‌تواند انگیزه‌های معطوف به نفع شخصی خود را با انگیزه‌های نیک‌خواهانه‌ای هماهنگ کند که معطوف بر خیر عمومی است. پرسشی که پاسخ به آن بسیاری از محققان را مجبور به ایجاد تمایز ماهوی میان اسمیت اقتصاددان و اخلاق‌شناس نموده است. به هر ترتیب، اما پاسخی که اسمیت در نظریه احساسات اخلاقی به این پرسش داده است، اصل همدلی است. به بیان کوتاه، در همدلی است که انگیزه‌ها و دغدغه‌های دوران‌اندیشانه و خودخواهانه فرد با انگیزه‌های و دغدغه‌های نیک‌اندیشانه و دیگرخواهانه او پیوند می‌خورد و نظام اخلاقی فرد با ایجاد نوعی هارمونی میان این دو، به کمال نزدیک می‌شود (متوسلی و رستمیان، ۱۴۰۱، ص ۱۰۹).

در همین راستا، نیز آمارتیا سن استناد به یک گفته از اسمیت در معروف‌ترین بخش از کتاب ثروت ملل را که می‌نویسد: «ما توقع نداریم قصابان یا نانویان از سر نیک‌خواهیشان خوراک ما را فراهم آورند، بلکه توجه آنان به نفع شخصی خودشان است که آنها را به این کار وامی‌دارد؛ ما نه با انسانیت آنها که با حب نفسشان سروکار داریم» را مایه تأسف می‌داند و معتقد است خوانش آثار اسمیت از این سطور اندک

فراتر نرفته و از نقش دیگر انگیزه‌های مؤثر بر رفتار انسان غفلت شده است. بنابراین، در یک جمع‌بندی اولیه در خصوص دو مقوله «همدلی» و «حب نفس» به‌عنوان مفاهیم محوری در این دو اثر می‌توان گفت چنانچه همدلی به‌عنوان امری فراحسی و نهادینه‌شده در کنه وجود انبای بشر به‌عنوان شاخص و راهنما برای کنش‌های اقتصادی در نظر گرفته می‌شد، دیگر حب نفس و نفع شخصی لجام‌گسیخته به‌عنوان تنها انگیزه^۱ برای تلاش و به‌عنوان رکن و اصل اساسی در اقتصاد آزاد تلقی نمی‌شد.

۴-۲. اقتصاد و محدودیت انگیزه سودآوری

آمارتیاسن در بیان محدودیت انگیزه سودآوری در اقتصاد و نقش بغایت تأثیرگذار دیگر انگیزه‌ها در کارایی نظام‌های اقتصادی، تمرکز خود را بر دو گزاره مشخص قرار داده است: گزاره اول از نوع معرفت‌شناختی بوده و مطابق با آن انسان صرفاً تحت سیطره و هدایت منفعت شخصی یا حتی احتیاط نیست و گزاره دوم دربردارنده منطقی عملی است و اشاره به این موضوع دارد که پروبال دادن به انگیزه‌هایی به‌جز نفع شخصی دارای دلایل پسندیده اخلاقی و عملی است. آمارتیاسن در ادامه به تشریح مواضع خود هم از منظر منطقی و هم از منظر عملی پرداخته است. از منظری منطقی، به این گفته از اسمیت اشاره نموده که «انسانیت»^۲ عدل و انصاف و روحیه جمعی مفیدترین خصلت‌ها در تعاملات اجتماعی است» و از منظری عملی به ماهیت بحران اقتصادی کنونی و ضرورت کنار گذاشتن نفع طلبی شخصی لجام‌گسیخته و بی‌قید و شرط برای داشتن جامعه خوب اشاره کرده است.

در خصوص انگیزه منفعت شخصی در مبادلات باید گفت که وجود این ویژگی روان‌شناسی، اصلی مهم در مبادله و واقعیتی گریزناپذیر است و چنانچه در اقتصاد بدوی و یا حتی در اقتصاد مدرن انتظار بر آن باشد که انسانیت، عدالت و انصاف و یا انگیزه‌هایی نظیر همدلی، شفقت و مهربانی در مبادلات پادرمیانی کنند، یقیناً غیرعقلایی و غیرواقع‌بینانه است. مسئله «اطلاعات نامتقارن»^۳ و یا انحصار ایجادشده توسط دارنده کالا و یا خریدار و یا صدها فاکتور دیگر از جمله عدم قطعیت^۴ و تفاوت در

-
1. Motivation
 2. Humanity
 3. Asymmetric information
 4. Uncertainty

قدرت چانه‌زنی و غیره به‌عنوان ابزار و مکانیسم‌هایی طراحی شده‌اند که بتوانند توازن و تعادلی نسبی میان خریدار و فروشنده، کارفرما و کارگر و غیره را فراهم نمایند.

واقعیت این است که مسئله نفع شخصی، حب نفس و حتی خودخواهی از مرز اقتصاد، تولید و توزیع و حتی مبادله نیز گذر نموده و در عرصه سیاست، جامعه‌شناسی و غیره مطرح شده و دارای مصادیق عینی است که در اصل همان عامل زمینه‌ساز تورش و انحطاط در اندیشه‌های اولیه در تعریف علم اقتصاد و ارزش‌زدایی اخلاقی در این قلمرو می‌باشد و به‌عنوان ایدئولوژی حاکم بر نظام اقتصاد سرمایه‌داری کنونی مشروعیت یافته است. بنابراین، به‌اجبار در تمامی مبادلات و معاملات و کنش‌های متقابل، قدرت و سلطه ملاک عمل قرار گرفته است و حق زندگی و برتری با کسانی است که توانسته‌اند در بازی و نمایش زندگی به ابزار قدرت بالاتری دست یابند.^۱

مسئله عدالت و مساوات، بی‌طرفی و همدلی و استعلای شعور و معرفت نیازمند تربیت و پابندی به اصولی است که در سنت‌ها و فرهنگ به تدریج نهادینه وجود فرد شده باشد تا بتواند همچون بازنمایی از فطرت وجودی و وجدان فرد منعکس شود. اینجاست که خود فرد می‌تواند ناظر بی‌طرف بر اعمال خویش باشد و این نظارت نشان‌دهنده بیداری و مسئولیت‌پذیری در جامعه‌ای است که نظم، توسعه و رفاه را با نهادسازی و فرهنگ‌سازی، آرمان انسانی خود قرار داده‌اند. در چنین جامعه‌ای، آنچه به‌صورت «عقل سلیم»^۲ و آرمان‌های مشترک به «قانون اشتراکی»^۳ یا «قانون مدنی»^۴ در یک فرایند تحول و تطور اجتماعی مبدل می‌شود، دارای بالاترین ضمانت اجرایی برای رسیدن به نظم^۵ و آرامش است و نتیجه و ثمره نهایی آن برای چنین جوامعی چیزی جز حاکمیت قانونی^۶ برآمده از خواست و اراده جمعی و استقرار مدنیت نیست. جامعه‌ای که عدالت و آزادی را و نه عکس آن را ملاک قدرت می‌داند در عین داشتن قدرت، قادر به مهار هوای نفس است. به بیانی دیگر، این قدرت است که در خدمت عدالت و انصاف قرار می‌گیرد و نه آنکه عدالت پیش‌مرگ قدرت قرار گیرد.

۱. به ابعاد دقیق این مسئله در این مقاله پرداخته شده است: متوسلی، محمود (۱۴۰۲). سیر تطور مکاتب اقتصادی و الزام شکل‌گیری مکتبی نوین (مسئله‌شناسی و بیان شواهد تجربی)، فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی، ۱۶(۳)، ۴-۳۰.

doi: 10.22059/jed.2023.367439.654285

2. Commonsense
3. Commonlaw
4. Civil law
5. order
6. Rule of law

درواقع، مدنیت ساخت‌یافته در چنین جوامعی، نتیجه هم‌راستایی و انطباق قوانین با بایدهای وجوبی^۱ است. بایدهایی که جهان‌شمول بوده و بی‌قیدوشرط^۲ پذیرفتنی است و قادر است تا جامعه‌ای ایدئال و آرمانی را رقم بزند. از این‌رو، سپردن امور به بازار آزاد، اقتصاد آزاد، بازار آزاد نیروی کار و بازار آزاد اجتماعی، سیاسی و غیره هرگز با سرشت انسانی سازگاری نداشته و مورد تردید است، بنابراین، آزادی همواره با قیود و بایدها و نبایدها معنا می‌یابد. همچنین، بنا به گفته کانت انسان بنا به ماهیت، موجودی «خام و غیر اهلی»^۳ است و باید از طریق «دیسپلین»^۴ نظم یابد.

با این تفاسیر آیا بهتر نبود آمارتیا سن، کتاب ثروت ملل را به‌عنوان سرمنشأ بیان واقعیاتی از رفتار و کردار انسانی در دنیای محسوسات می‌پذیرفت؟ درواقع، اسمیت در این کتاب تمام تلاش خود را نمود تا اظهارات و اندیشه‌هایش را تحت «اصول و برهان تئوریک»^۵ به تصویر درآورد و بنابراین، اشاره به خصیصه نفع شخصی و حتی خودخواهی انسانی دور از انتظار نیست. او مشاهده‌گر انسانی بود که به‌طور طبیعی به تمتعات و تمایلات دنیای مادی گرایش یافته و لذت فوری و آنی^۶ را باهدف شادمانی (که البته سرابی بیش نیست) به‌راحتی با وعده‌های درازمدت و تمایلات و کنش‌های نوع‌دوستی بشری مبادله می‌نماید. تمایلی که در زندگی اکثریت مردم به‌ویژه آنهایی که به قدرت، مکت و مقامی دست یافته‌اند، به‌سادگی قابل مشاهده است و می‌تواند مهر تأییدی بر تئوری‌های رفتاری و انتخاب عقلایی (عقل حسابگر و استدلالی) آدام اسمیت و جریان غالب و نظام سلطه‌گر سرمایه‌داری باشد. اما آیا ریشه‌هایی از این تمایلات، ایجاد «مدرسه فکری»^۷ برای تربیت و پرورش خصلت‌های انسانی نیست؟ اگرچه اسمیت در ثروت ملل این‌گونه به بیان «آنچه هست»^۸ پرداخته است، اما در نظریه احساسات اخلاقی به بیان «بایدهایی»^۹ پرداخته است که برآمده از مده‌آمده وجدان و فطرت پاک بشری بوده و قادر

-
1. Ought to
 2. Categorical imperative
 3. Raw & wild
 4. Discipline
 5. Theoretical reason
 6. Present enjoyment
 7. School of thought
 8. Ises
 9. Ought to

است همچون فرم و چهارچوب راهنما، هدایتگر اقتضانات و رفتار و کردار انسانی در تعاملات به‌ویژه مبادلات اقتصادی قرار گیرد. اگر این‌گونه بنگریم، توجه به آنچه به‌صورت مبسوط تحت عنوان «مدرسه بزرگ خودکنترلی و صیانت از نفس»^۱ در فصل سوم از نظریه احساسات اخلاقی آمده است، ضرورت می‌یابد.

اما در خصوص گزاره دوم مورد بحث توسط آمارتیا سن یعنی ضرورت جمع‌گرایی و کنار گذاردن منفعت شخصی لجام‌گسیخته در جوامع باید گفت مصداق بارز عملیاتی آن را باید در اندیشه ملی‌گرایانه ژاپنی‌ها و در جنگ اقتصادی با آمریکا (با موضوع برنج) مشاهده نمود. شرایطی که به‌تفصیل در کتاب توسعه اقتصادی ژاپن مورد اشاره قرار گرفته است.^۲ در جنگ برنج ژاپنی‌ها اعلام کردند برنج، جزئی از فرهنگ ماست و هرگز اجازه ورود حیاتی‌ترین محصول کشاورزی‌شان به صحنه بازی‌های سیاسی داده نشد (متوسلی، ۱۳۷۴، ص ۲۸). این رویداد در مثالی عینی نشان می‌دهد هرگز نمی‌توان از نقش ارزش‌ها و عقاید فرهنگی و مذهبی و به‌ویژه گرایش‌های ملی بر رفتارهای اقتصادی غفلت نمود و لاجرم رفتارهای اقتصادی جزئی از رفتار انسانی است. بنابراین، بی‌سبب نیست بخش عظیمی از علل و انگیزه‌های رفتار اقتصادی به انگیزه و علل‌هایی نسبت داده می‌شود که شخصیت انسانی متأثر از آن است.

اسمیت نیز به‌گونه‌ای به بیان دلایل بحران در جوامع پرداخته است و از واژه Projectors، به معنای دلال‌ها و سفته‌بازها و کسانی نام می‌برد که جهان را به آشوب و بحران^۳ می‌کشاند و تا آنجا پیش می‌رود که این افراد را از «نوآوران و مبدعین»^۴ مجزا می‌کند و معتقد است بخش اعظم سرمایه کشور از دسترس کسانی خارج می‌شود که احتمال دارد از همه بیشتر بتوانند از آن برای سودآوری و به وجود آوردن امتیازات گوناگون استفاده کنند و به دست کسانی می‌افتد که احتمال دارد از همه بیشتر آن را هدر داده و نابود کنند. بر پایه همین نگرش است که وی اتکای کامل به اقتصاد بازار «غیر تنظیمی و فاقد کنترل»^۵ را فاجعه‌ای مهیب دانسته است.^۶

1. great school of self-command

۲. جهت مطالعه بیشتر ر. ک: متوسلی، محمود (۱۳۷۴). توسعه اقتصادی ژاپن با تأکید بر آموزش نیروی انسانی. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.

3. Chaos

4. innovators

5. Unregulated

۶. قابل توجه گروهی که همچنان بر طبل آزادی اقتصادی بدون قید و شرط و قرارگرفتن در کریدور سرمایه‌داری آمریکایی می‌کوبند و حاضر نیستند از تجربه استقلال و توسعه کشورهای شرق آسیا درس بگیرند.

همین نگرش بنا به گفته آمارتیا سن با مخالفت‌های اساسی مواجه شد تا آنجا که جرمی بنتام^۱ در نامه‌ای طولانی خطاب به اسمیت می‌نویسد که او باید «بازار را به حال خود»^۲ بگذارد. از نظر بنتام آن کسانی که اسمیت آنها را «دلال و سفته‌باز» خوانده، نوآوران و پیش‌قراولان تحول و پیشرفت‌اند. اما گمان می‌رود که در پس اندیشه اسمیت در باب تلقی از بازار آزاد و واگذاری امور به بانکداران و اعتماد و اطمینان به آنان این نکته نهفته است که تا زمانی که سازوکارهای کنترل و آزمون در عمل وجود نداشته باشد، رها کردن بازار به حال خود، تنها خوش‌باوری و یا حتی ساده‌لوحی است.

۵. بازارها و ضرورت وجود دیگر نهادها

آخرین سرفصل مورد بررسی آمارتیا سن در موضوعیت احساسات اخلاقی در تحلیل اقتصادی آدام اسمیت، بحث بازارها و ضرورت وجود دیگر نهادهاست. آمارتیا سن معتقد است، اینکه اسمیت مدافع سرمایه‌داری و کاملاً متکی بر سازوکار بازار با نیروی محرکه سودآوری شناخته شده است، درست نیست؛ زیرا او قائل به ضرورت وجود دیگر نهادها به جز بازار نیز می‌باشد. بنا به تحلیل آمارتیا سن، اگرچه تأکید اسمیت بر وجود یک اقتصاد بازار کارآمد است؛ اما نه به «بسندگی و کفایت» آن اذعان نموده و نه آنکه به انکار بی‌نقص بودن و نارسایی آن پرداخته است. بلکه او مخالف مداخلات برای کنار گذاشتن بازار بوده و مدافع مداخلاتی است که دربردارنده بازار و مدافع اموری است که ممکن است بازارها به انجام آن نپردازند. بنا به تحلیل آمارتیا سن، اسمیت به‌عنوان بنیان‌گذار اقتصاد سیاسی، دو هدف شاخص و متمایز را به‌عنوان تکلیف در این علم روشن کرده است:

۱. فراهم آوردن منبع درآمد یا تأمین معاش برای مردم یا توانمند کردن آنان برای فراهم آوردن این منبع درآمد یا معاش برای خودشان؛

۲. تدارک دیدن منبع درآمدی برای دولت در قلمروی کشورهای مشترک‌المنافع تا بتوانند از عهده تأمین خدمات عمومی برآیند.

دو هدفی که تحقق آن از نگاه اسمیت منوط به رایگان نمودن آموزش، فقرزدایی و دفاع از آزادی

1. Bentham Jeremy

2. leave the market alone

مستمندان و محرومان می‌باشد. بنا به اعتقاد اسمیت هر زمان مقررات به نفع کارگران باشد، عادلانه و منصفانه است و چنانچه به نفع اربابان باشد، خلاف آن است. توجه به این نکات نشان می‌دهد که اسمیت در کنار توجه به مؤلفه‌ها و مسئولیت‌های سازوکار یک بازار کارآمد، (مثل نقش حسابدگری، پاسخگویی و اعتماد)، عمیقاً نگران تداوم نابرابری و فقر در جامعه است و ادامه یافتن آن در اقتصاد بازار را مانع موفقیت آن می‌داند. او درعین حال هم خود را هوادار و مبلغ یک ساختار نهادی تکثرگرا^۱ می‌داند و هم مدافع ارزش‌های اجتماعی که به لحاظ اصولی و نیز در بستر واقعیت فراتر از انگیزه سودآوری عمل می‌کرده است. همچنین، آدام اسمیت در کتاب پنجم از ثروت ملل خود به تشریح چگونگی شکل‌گیری نهادهای بنیانی و نیز ضرورت وجود آنها تأکید داشته است و از نهادهایی نام می‌برد که موجب تسهیل مبادلات و حوزه بازرگانی^۲ بوده و نیز زمینه‌ساز آموزش و پرورش جوانان می‌باشد. همچنین به ضرورت وجود نهادهای نظامی و امنیتی و دیگر نهادهای تأمین مالی پرداخته است.

۶. جمع‌بندی یافته‌ها

اسمیت با طرح مفاهیمی از کتاب نظریه احساسات اخلاقی نظیر همدلی، عدالت و فضیلت‌های اخلاقی و تشخیص و داوری براساس بی‌طرفی به‌نوعی بر بایدهای و جویی^۳ تکیه کرده است که هشیاری در مقابل تمایلات درونی گمراه‌کننده را می‌طلبد. مفاهیمی که به‌ظاهر در تقابل با واقعیت‌های جهان محسوسات و موضوعات مورد اشاره اسمیت در کتاب ثروت ملل است و به‌نوعی در بردارنده اصول و قواعدی پیش‌برنده و مولد، نظیر تقسیم‌کار و چگونگی استحکام و استمرار قدرت سیاسی و اقتصادی بر پایه «حب نفس» و «نفع شخصی» در جامعه زمان خویش است.

این درحالی است که آمارتیا سن در مقدمه کتاب نظریه احساسات اخلاقی صرفاً به‌دنبال آن است تا نشان دهد، نظریات طرح‌شده توسط آدام اسمیت در نظریه احساسات اخلاقی به کنار گذاشته نشده است و این تضاد و تعارض ظاهری میان مفاهیم به دلیل تحلیل محدود تفسیرگران از مفاهیم طرح‌شده در کتاب ثروت ملل بدون توجه به چهارچوب نظری شکل یافته در کتاب نظریه احساسات اخلاقی است.

1. pluralinstitutional structure
 2. commerce
 3. Ought to

با این اوصاف در پایان لازم است تا به جهت رفع شدن ابهامات این‌چنینی به ذکر مواردی مهم به شرح زیر پرداخته شود:

۱. آدام اسمیت محصول نهضت تجربه‌گرایی و متأثر از اندیشه استادانی همچون فرانسیس هاتچسون و نیز دوستانی نظیر هیوم بود. دو متفکری که به «عینی‌گرایی»^۱ و «فایده‌گرایی»^۲ در اخلاق معتقد بودند و پایه اخلاق را عینی و در فواید فردی یا اجتماعی ناشی از آن می‌دانستند، دیدگاهی که در تقابل با نگرش ذهنی به اخلاق نزد عقل‌گرایان قرار داشت؛ اما اسمیت، به ترکیب هر دو دیدگاه اعتقاد داشت (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ص ۶۰).

۲. اسمیت یک تجربه‌گراست؛ بنابراین متدلورژی و شیوه استنتاج وی استقرایی^۳ است و به‌عینه این شیوه از استنتاج در هر دو اثر وی قابل مشاهده است. در واقع، اسمیت با سلطه بر دنیای تجارب، آمارها و مصادیق، کردار و رفتار و کشش‌های نوع بشر را چه در قلمرو اقتصادی و چه در حوزه احساسات به نقد و تحلیل می‌کشد و براساس این، قواعد و اصول کلی و یا همان اصول عقل نظری^۴ را استنتاج می‌نماید.

۳. اسمیت در عین حال که یک اسکاتلندی مغرور و متعصب به فرهنگ ناب زادگاه خویش است، متأثر از محیط اجتماعی و فکری است که در آن می‌زیسته است. او قائل به موقعیت اجتماعی و محیطی خویش و شاهد سلطه، استعمار و استثمار بریتانیای کبیر بر دنیاست. بنابراین، مسئولیت حرفه‌ای خود را بر تشخیص و داوری و کشف رموز و قواعد پیش برنده و استحکام‌بخش برای تقویت پایه‌های تولید و نیز پیشرفت در داخل مرزهای انگلستان قرار می‌دهد و در ارتباط با دنیای خارج معتقد است که منافع ملی به‌صراحت بر اصول رقابت آزاد ارجح است و به همین دلیل نیز از محدودیت‌های رقابت آزاد در راستای مسئولیت اجتماعی و ملی خویش گذر می‌کند. بنابراین، نسخه تجویز شده توسط آدام اسمیت برای انگلستان، هم در تشخیص و هم درمان کارساز بود و اعتلای صنعت، ثروت و بازرگانی انگلستان در قرن نوزدهم را به دنبال داشت.

۴. اسمیت همواره به‌گونه‌ای مشی بی‌طرفی را در بازتاب واقعیات بدون چندان قضاوتی در کتاب

-
1. Moral objectivism
 2. Moral utilitarianism
 3. Inductive methodology
 4. Theoretical principals/ reason

ثروت ملل در پیش می‌گیرد. بی‌طرفی به‌عنوان یک خصلت پسندیده در اروپا از بی‌طرفی در صحنه‌های نمایش تئاتر گرفته تا بازی زندگی را در برداشته است. همین موضع بی‌طرفی نسبی موجب تجلی شایستگی و شایسته‌سالاری و زمینه‌سازی گسترده برای استقرار نگرش‌های عدالت‌خواهی و انصاف در عرصه‌های مختلف شد.

۵. اسمیت با شواهدی که در آثار خود به‌ویژه احساسات اخلاقی ارائه می‌دهد، جامعه طبقاتی انگلستان و به‌ویژه ثبات و پایداری پادشاهی با امتیازهای ممتاز و بسیار متمایز از سایر طبقات اجتماعی داده‌شده و تغییرناپذیر را پیش‌فرض ذهنی خود داشته است. بنابراین، نقد و تحلیل اندیشه‌های وی در ابعاد و منظومه پنج‌گانه فلسفی، حقوقی، اخلاقی، روان‌شناسی و متدولوژی باید در چهارچوب یک جامعه طبقاتی و دقیقاً با تبعیض نژادی مورد بررسی قرار گیرد. بنابراین، حقوق برابر افراد و دموکراسی و حق سرنوشت افراد و اجتماعات توسط خودشان و اساس قرار گرفتن فلسفه آفرینش انبیا بشر و به‌تبع آن استنتاج و قضاوت و داوری فردی و اجتماعی و تمتع و بهره‌برداری از امکانات و فرصت‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی، تنها در چهارچوب پیش‌فرض جامعه مستبد، مقتدر و خودکامه بریتانیای کبیر ممکن خواهد بود.

منابع

- متوسلی، محمود (۱۴۰۲). سیر تطور مکاتب اقتصادی و الزام شکل‌گیری مکتبی نوین (مسئله‌شناسی و بیان شواهد تجربی). فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی، ۱۶(۳)، ۴-۳۰.
<https://doi.org/10.22059/jed.2023.367439.654285>
- متوسلی، محمود (۱۳۷۴). توسعه اقتصادی ژاپن با تأکید بر آموزش نیروی انسانی. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.
- متوسلی، محمود، وهابی ایبانه، محبوبه (۱۴۰۱). نهادگرایی: اقتصاد کنش جمعی؛ واقع‌گرایی اقتصادی مبتنی بر بنیان‌های حقوقی. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق.
- متوسلی، محمود، رستمیان، علی (۱۴۰۱). بازخوانی روشنگرانه منظومه فکری آدام اسمیت با تأکید بر سویه‌های مغفول ایده‌های نهادگرایانه او. تهران: انتشارات دانشگاه مفید قم.
- همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۸۸). آدام اسمیت و ثروت ملل. تهران: انتشارات امیر کبیر.

References

- Butler, E. (2011). The condensed Wealth of Nations.
- Claeys, G. (2000). The survival of the fittest and the origins of social Darwinism. *Journal of the History of Ideas*, 61(2), 223-240.
- Goulet, D. (1986). Three rationalities in development decision-making. *World Development*, 14(2), 301-317. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(86\)90061-6](https://doi.org/10.1016/0305-750X(86)90061-6)
- Homāyūn Kātūziyān, M. A. (1388 H.sh./2009). *Ādām Smīt wa šarvat-i milal* [Adam Smith and the wealth of nations]. Tehran: Intishārāt-i Amīr Kabīr. [In Persian]
- Mill, J. S. (1994). On the definition and method of political economy. *The Philosophy of Economics: An Anthology*, 2, 52-68.
- Mitchell, W. C. (1910). The rationality of economic activity. *Journal of Political Economy*, 18(3), 197-216.
- Motavasseli, M. (1374 H.sh./1995). Tawsi'ih-i iqtisādī-yi Jāpan bā ta'kīd bar āmūzish-i nīrū-yi insānī [Japan's economic development with emphasis on human resource training]. Tehran: Mu'assisih-'i Muṭālī'āt va Pizhūhishhā-yi Bāzargānī. [In Persian]
- Motavasseli, M. (1402 H.sh./2023). Sīr-i taṭavvur-i makātib-i iqtisādī wa ilzām-i shakl-gīrī-yi maktabī nuvīn (mas'alihshināsī wa bayān-i shawāhid-i tajribī) [The evolution

- of economic schools and the necessity of forming a new school: Problematology and presentation of empirical evidence]. *Faṣlnāmih-i 'Ilmī Pizhūhishī-yi Tawsi'ih-i Kārā-farīnī*, 16(3), 4-30. <https://doi.org/10.22059/jed.2023.367439.654285> [In Persian]
- Motavasseli, M., & Rustamiyān, 'A. (1401 H.sh./2022). Bāzkhwānī-yi rawshan-garānah-'i mansūmah-'i fikrī-yi Ādām Smīt bā ta'kīd bar sūyihā-yi maghfūl-i īdihā-yi nihādgarāyānah-'i ū [An enlightening re-reading of Adam Smith's intellectual system with emphasis on the neglected aspects of his institutionalist ideas]. Qom: Intishārāt-i Dānishgāh-i Mufīd. [In Persian]
 - Motavasseli, M., & Vahabī Ābyāneh, M. (1401 H.sh./2022). Nihādgarāyī: Iqtisād-i kunsh-i jam'ī; wāq'itgarāyī-yi iqtisādī mubtanī bar bunyānhā-yi ḥuqūqī [Institutionalism: Economics of collective action; economic realism based on legal foundations]. Tehran: Intishārāt-i Dānishgāh-i Imām Ṣādiq. [In Persian]
 - North, D. C. (1994). Economic performance through time. *The American Economic Review*, 84(3), 359-368.
 - North, D. C. (2012). Understanding the process of economic change. In *Worlds of Capitalism* (pp. 107-120). Routledge.
 - Smith, A. (2010). *The theory of moral sentiments*. Penguin.